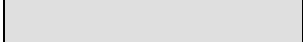

ΘΕΜΑ ΠΡΩΤΟ

**Από την αγροτική οικονομία
στην αστικοποίηση**

Ερωτήσεις ανάπτυξης

1.

ΠΗΓΗ

Πληθυσμιακές μετακινήσεις

... Ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα, βρισκόμαστε μπροστά σε μια αδιάκοπη ανακατανομή πληθυσμού στον οθωμανικό χώρο. Ανάμεσα σε πολλούς άλλους παράγοντες, η αναζωπύρωση των εμπορικών σχέσεων της Αυτοκρατορίας με τη Δύση, η παρακμή των ιταλικών εμπορικών πόλεων και η παραίτησή τους από το χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, η εσωτερική αποσύνθεση της Αυτοκρατορίας που επέτρεψε το σχηματισμό τοπικών πασαλικιών και η αργή διείσδυση αυστριακών και ρωσικών επιδράσεων, είχαν σαν αποτέλεσμα την αδιάκοπη μετατόπιση των «εμπορικών δρόμων» και την επαναλειτουργία του οδικού συγκοινωνιακού δικτύου, που ένωνε την Ανατολή με την Κεντρική Ευρώπη και είχε διακοπεί στην Τουρκοκρατία.

Αυτό επέφερε μια σταδιακή μετατροπή των κοινωνικών αιτίων που βρίσκονται στη βάση των αδιάκοπων πληθυσμιακών μετακινήσεων, οι οποίες χαρακτηρίζουν τη βαλκανική χερσόνησο. Την οικονομική ανασφάλεια, τους πολέμους και τις περιοδικές σκληρύνσεις της οθωμανικής καταπίεσης, τις διαδέχονταν απόπειρες λαϊκών εξεγέρσεων, που αποτελούν την αφετηρία μιας ολόκληρης σειράς μεταναστευτικών ρευμάτων «φυγής», από τα χαρακτηριστικά των πρώτων χρόνων της *Pax Ottomanica*. Μετά το 1700 θα προστεθούν και τ' αποτελέσματα του οικονομικού ανοίγματος του Βαλκανικού χώρου στην παγκόσμια αγορά.

Σημαντικά αποτελέσματα προκύπτουν από αυτή τη μεταβολή του χαρακτήρα των πληθυσμιακών μετακινήσεων: Ενώ οι προηγούμενες μεταναστεύσεις είχαν χαρακτήρα μαζικής εκκένωσης των περιοχών που εγκαταλείπονταν, συνεπιφέροντας διαδοχικές αποδιαιθρώσεις του οικονομικού βαλκανικού χώρου, αντίθετα, οι μετακινήσεις πληθυσμών του 18ου αιώνα, στην πλειοψηφία τους συντέλεσαν σε μια αυξανόμενη οικονομική ανασύνθεση του αυτού χώρου.

Αποτέλεσμα ήταν να συμβεί μια κάποια οικονομική «απογείωση», αισθητή σ' ολόκληρη την περιοχή. Η επαναλειτουργία του εμπορίου διηπειρωτικής κλίμακας, σε μια ολοένα και ευρύτερη έκταση, έδωσε νέο προσανατολισμό στις καλλιέργειες, δηλαδή προς εξαγωγή προϊόντα που θα κατευθύνονταν σε μια ευρωπαϊκή αγορά που επεκτεινόταν συνεχώς. Ταυτόχρονα, παρατηρούμε μια απαρχή συστηματικών βιοτεχνικών δραστηριοτήτων που προσανατολίζονται επίσης προς την εξαγωγή. Συγκεντρωμένες κυρίως στις ορεινές περιοχές, τόσο η εξαγωγική αγροτική παραγωγή, όσο και η βιοτεχνία που στηριζόταν στα εγχώρια προϊόντα, αποτέλεσαν τη βάση της δόμησης των εμπορευματικών στρωμάτων τα οποία στο σύνολό τους σχεδόν απασχολούνταν με τις εξαγωγές. Αυτός ακριβώς ο προσανατολισμός προς την εξαγωγή σημαδεύει τη γενικότερη ανάπτυξη των νέων αυτών στρωμάτων, στα οποία προστίθεται το δίκτυο των μεταφορέων. Αν πάρουμε υπόψη μας την υποτυπώδη κατάσταση

των δρόμων και των μεταφορικών μέσων, η εγκαθίδρυση ενός συστήματος εμπορικών σχέσεων στηρίζεται αναγκαστικά σ' ένα μόνιμο δίκτυο υποχρεωτικών σταθμών των μεταφορέων και διαμεσολαβητών, σ' όλο το δρόμο που οδηγούσε από τους τόπους παραγωγής στα καταναλωτικά κέντρα της Κεντρικής και της Δυτικής Ευρώπης.

Έτσι, η αδιάκοπη πληθυσμιακή μετακίνηση, όχι μόνον δεν αποτέλεσε στοιχείο αποδιάθρωσης αλλά, αντίθετα, συνετέλεσε άμεσα στη σφυρηλάτηση μιας κοινής εθνικής συνείδησης: Η ελληνική διασπορά των Βαλκανίων, της εγγύς Ανατολής και του εξωτερικού ήταν κάτι περισσότερο από ένας απλός γεωγραφικός κατακερματισμός: αποτέλεσε ένα πάγιο δίκτυο μόνιμης επικοινωνίας, ένα ολοένα συνθετότερο πλέγμα οδών, ανθρώπινων συναλλαγών και κυκλοφορούντων συμφερόντων. Με την έννοια αυτή η εγχάραξη της εθνικής συνείδησης δεν προηγήθηκε, αλλά ακολούθησε τη διαδικασία της αποσύνθεσης των τουρκικών περιοχών που κατοικούσαν από μόνιμους ντόπιους πληθυσμούς. Και η ελληνική ιδεολογική κοινότητα, στην εποχή της Ανεξαρτησίας, συγκροτείται με βάση τις νέες μορφές του γεωγραφικού της κατακερματισμού ...

1. Η ανάπτυξη του ελληνικού εθνικισμού πραγματώνεται παράλληλα με έναν κατακερματισμό του ελληνόφωνου πληθυσμού στο χώρο, ο οποίος εκφράζεται στο γεωγραφικό του διασκορπισμό. Σε μεγάλο βαθμό, το ελληνικό εθνικό σώμα συγκροτήθηκε από ένα άθροισμα μειονοτήτων που εισχώρησαν στα επικρατούντα εθνικά και γλωσσικά σύνολα. Αν εξαιρέσουμε το νοτιότερο τμήμα της βαλκανικής χερσονήσου και τα νησιά, μπορούμε να πούμε πως ο ελληνικός εθνικισμός, από τη στιγμή που εμφανίστηκε με την «αστική» του μορφή, δομήθηκε ιδεολογικά πάνω σε μια ευρύτατη και κατακερματισμένη εδαφική βάση.
2. Η ιδεολογική ομοιογένεια του ελληνικού εθνικού συνόλου διασφαλίστηκε από τους παραδοσιακούς εκκλησιαστικούς μηχανισμούς, με τη μεσολάβηση μιας αδιάκοπης πληθυσμιακής μετακίνησης. Αυτή δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη συνεχή επαναδραστηριοποίηση της εθνικής ιδεολογίας στους κόλπους τελείως ανομοιογενών πληθυσμιακών συνόλων. Ακριβώς αυτή η μετακίνηση πάλι, είχε σαν αποτέλεσμα την άμεση διοχέτευση της ευρωπαϊκής αστικής ιδεολογίας στο βαλκανικό χώρο.
3. Το κοινωνικό στρώμα που υπήρξε ο κύριος φορέας της εθνικής ιδεολογίας, δηλαδή η εμπορευματική αστική τάξη, ήταν ελληνόφωνο και πανβαλκανικό, ενώ παράλληλα βρισκόταν σε συνεχή επαφή με την ανερχόμενη αστική τάξη των δυτικοευρωπαϊκών χωρών.
4. Η ελληνόφωνη αυτή τάξη, διέδωσε τον ελληνικό εθνικισμό που χρονικά προηγήθηκε από αντίστοιχα εθνικά κινήματα στους κόλπους άλλων εθνοτήτων που κατοικούσαν στις περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, σσ. 46-50

Λαμβάνοντας υπόψη σας το περιεχόμενο της πηγής:

- α) Να παρουσιάσετε το χαρακτήρα της αδιάκοπης ανακατανομής πληθυσμού στον οθωμανικό χώρο κατά τον 18ο αιώνα.
- β) Να αναλύσετε τα αποτελέσματα αυτών των μεταναστεύσεων.
- γ) Να τεκμηριώσετε την άποψη ότι «η ελληνική αστική τάξη που εμφανίστηκε δομήθηκε πάνω σε μια ευρύτατη και κατακερματισμένη εδαφική βάση».

2.

ΠΗΓΗ 1

Χάρτης της Ελλάδας στο 19ο αιώνα και οι αλλαγές στα σύνορα μέχρι το 1913
(σχολικό βιβλίο)

ΠΗΓΗ 2

ΠΙΝΑΚΑΣ
Εξέλιξη της έκτασης και του πληθυσμού της Ελλάδας
(1833-1936)

Έτος	Έκταση (τετρ. χιλιάμ.)	Πληθυσμός
1838	47.516	752.000
1851	47.516	1.015.000
1871	50.211	1.480.000
1881	63.606	2.004.000
1901	63.211	2.521.000
1911	63.211	2.701.000
1914	120.000	4.818.000
1920	150.833	5.531.000
1928	130.199	6.205.000
1936	130.199	7.050.000

ΠΗΓΗ 3

ΠΙΝΑΚΑΣ
Πληθυσμοί πόλεων ελληνικού χώρου
Προεπαναστατικά χρόνια 1879, 1889, 1907

Πόλη	Πληθυσμός (έτος)	1879	1889	1907
Ύδρα	28000 (1821)	6.500	6.500	.....
Μιστράς	20000 (1805)	.....	.....	.....
Τριπολιτσά	20000 (1805)	10.000	11.000	11.000
Αθήνα	12000 (1805)	63.000	114.000	168.000
Πειραιάς	.....	22.000	34.000	74.000
Χαλκίδα	12000 (1805)	7.000	10.000	11.000
Πάτρα	10000 (1805)	25.000	33.000	38.000
Ερμούπολη	.....	22.000	22.000	18.000
Ναύπλιο	7000 (1799)	5.000	5.000	5.000
Πόρος	7000 (1820)	.....	.....	.....
Πύργος	.....	9.000	12.000	14.000

Κέρκυρα		16.000	19.000	28.000
Λάρισα		13.000	14.000	18.000
Βόλος		5.000	11.000	23.000

Συγκριτικά:

Θεσσαλονίκη	65000 (1806)			
Ιωάννινα	30000 (1809)			
Λάρισα	25000 (1809)			
Βέροια	8000 (1797)			
Ψαρά	6000 (1820)			
Μήλος	5000 (1820)			
Μύκονος	5000 (1820)			
Σπέτσες	8000 (1820)			

Αφού παρατηρήσετε το χάρτη του σχολικού σας βιβλίου, μελετήσετε τα στοιχεία που περιλαμβάνουν οι πίνακες και λάβετε υπόψη τις πληροφορίες του σχολικού βιβλίου:

- α) Να επισημάνετε τις αλλαγές που σημειώνονται στο χρονικό αυτό διάστημα (1833-1936) στην έκταση της χώρας και στην πυκνότητα του πληθυσμού
- β) Να προσδιορίσετε τους λόγους στους οποίους οφείλονται οι αλλαγές αυτές.

3.

ΠΗΓΗ 1

Αγροτική Έξοδος

Οι χωρικοί της Ρούμελης, της Ηπείρου, του ανατολικού Μωρηά, όλο και πολυπληθέστεροι, εγκαταλείπουν το χωριό και καταφεύγουν στις πόλεις· στην Αθήνα ο πληθυσμός, όπως θα δούμε, δεκαπλασιάζεται μέσα σε ογδόντα χρόνια, από τα 1830 ως τα 1909. Όπως η ζήτηση για τα αδύνατά τους χωράφια είναι μηδαμινή, συχνά μη καταφέροντας να ρευστοποιήσουν την αγροτική περιουσία τους, οι οικογένειες χωρίζονται, τα γυναικόπαιδα παραμένουν στο χωριό, ενώ τα αρσενικά μέλη καταφεύγουν για εργασία στις πόλεις και επιστρέφουν μόνο το θέρος και την εποχή της σποράς. Για μια μεταβατική περίοδο που βαστάει κάποτε ολόκληρη γενιά, ο εργάτης ή ο οικιακός υπηρέτης στην Αθήνα ζει ακόμα με το ψωμοτύρι που του στέλνει το χωριό, εξακολουθεί ακόμα να στηρίζεται στο χωριό· η προλεταριοποίηση της οικονομικής αλλά και της ιδεολογικής ύπαρξης του μετατίθεται έτσι για δεκαετίες ολόκληρες ...

*Κ. Μοσκόφ, Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης.
Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα,
εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1988, σσ. 122-123*

ΠΗΓΗ 2

Διαδικασία Αστικής Συγκέντρωσης. Μετανάστευση

Είναι αλήθεια πως ο σχηματισμός των ελληνικών πόλεων (που στην ουσία ήταν ανύπαρκτες την εποχή που δημιουργήθηκε το ελεύθερο βασίλειο), προκύπτει βασικά από τη συρροή των αγροτών στα αστικά κέντρα. Όμως σ' ολόκληρο το 19ο αιώνα είναι εντελώς αδύνατο να δώσουμε ακριβείς αριθμούς. Αποκαλυπτικό όμως είναι το γεγονός, ότι το 1890 ενώ το σύνολο του αυστηρά αστικού πληθυσμού της χώρας, που περιλαμβάνει τα είκοσι τρία σημαντικότερα αστικά κέντρα, φτάνει τις 404.000 (από τις οποίες οι 190.000 αντιπροσωπεύουν το συνολικό ποσό αύξησης των κατοίκων των πόλεων από το 1853, ο αριθμός των ανθρώπων που είχαν γεννηθεί στην Ελλάδα και κατοικούσαν στο εξωτερικό έφτασε σε 180.000. Ο αριθμός, λοιπόν, των μεταναστών το 1890 είναι της ίδιας τάξεως με το σύνολο της αύξησης του αστικού πληθυσμού σε απόλυτους όρους. Η αύξηση όμως αυτή, περιλαμβάνει και τη φυσική αύξηση του αστικού πληθυσμού: την περίοδο αυτή πρέπει να είναι της τάξεως των 50%. Το τμήμα εκείνο του αστικού πληθυσμού που αυξήθηκε λόγω της εσωτερικής μετανάστευσης δε θα πρέπει συνεπώς να ξεπερνάει πολύ τις 100.000 κατοίκους. Συμπεραίνουμε λοιπόν, ότι το μεταναστευτικό ρεύμα προς το εξωτερικό, ήταν αριθμητικά ισχυρότερο από το ρεύμα αστικοποίησης: μ' άλλα λόγια: περισσότεροι κάτοικοι της ελληνικής επαρχίας οδηγούνται προς το εξωτερικό, παρά προς τις πόλεις.

.....
Το αποδημητικό ρεύμα κατευθύνεται αρχικά προς την Κωνσταντινούπολη και τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας.

.....
Όμως οι πληθυσμιακές μετακινήσεις δεν κατευθύνονται μόνο προς την Τουρκία αλλά και προς τη μεσημβρινή Ρωσία, όπου υπήρχαν 600.000 Έλληνες το 1920, και τη Ρουμανία.

.....
Για τις Η.Π.Α. μεταναστεύουν 376.000 κάτοικοι, ενώ 390.000 προστίθενται στον πληθυσμό των αστικών κέντρων στο διάστημα 1889-1920 (εδώ συμπεριλαμβάνεται και η φυσική αύξηση του αστικού πληθυσμού).

Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, σσ. 107-108

Λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο των πηγών και τις σχετικές πληροφορίες του βιβλίου σας να παρουσιάσετε τα χαρακτηριστικά των μετακινήσεων των αγροτικών πληθυσμών εντός των ορίων της χώρας και προς το εξωτερικό.

4.

ΠΗΓΗ 1

Γεωργικό πρόγραμμα του Τίηρς

Ο Γερμανός φιλέλληνας Τίηρς που ήρθε στην Ελλάδα για να «προλειάνη την του Όθωνος άφιξιν», όταν είδε σε ποια κατάσταση βρίσκονταν η Πελοπόννησος και η Ρούμελη έφριξε. Γι' αυτό, αφού μελέτησε καλά τις γεωργικές

και οικονομικές συνθήκες του νέου κράτους, κατάρτισε ολόκληρο γεωργικό πρόγραμμα για τη βελτίωση των όρων της ελληνικής γεωργίας:

«Υπολογίζων -γράφει ο Σίδερς- τους ακτήμονας εις 500 χιλιάδας, ων πολλοί αδυνατούσι να καλλιεργήσωσι στερούμενοι γεωργικών εφοδίων εισηγείται (ο Τίηρς) την αγοράν 20.000 βοών αροτήρων ως και προβάτων εκ Θεσσαλίας και Μικράς Ασίας, έτι δε την διανομήν των εθνικών κτημάτων εις τους ακτήμονας και πρόσφυγας εκ των μη ελευθερωθέντων μερών και τον έλεγchon των τίτλων των καταλαβόντων κτήματα τουρκικά δι' αντιπαραβολής προς το εν Κων/λει κτηματολόγιον. Επίσης εισηγείται (ο Τίηρς) την αποξήρανσιν των ελών Μεγαλουπόλεως, Τεγέας, Ορχομενού, Στυμφαλίας, Κωπαϊδος δια προσωπικής εργασίας των κατοίκων, ίνα και γη αποκαλυφθή καλλιεργήσιμος και τα μέρη εκείνα εξυγιανθούν. Έπι δε εισηγείται την κατασκευήν οδών, αρδευτικών έργων, ιδίως εις το πολυδίψιον Άργος και τροποποίησιν της φορολογίας της δεκάτης, εισαγωγήν καλλιτέρων αρότρων, άτινα να δύνανται να οργώσωσι βαθέως την γην, να εισαχθή η λίπανσις των αγρών, να καλλιεργηθή συστηματικώς η όρουζα, ο βάμβαξ, το λινάριον, να εισαχθούν αλωνιστικά μηχαναί, ποικιλία αμπέλου, επιστημονικά οινοπιεστήρια και ελαιοπιεστήρια, ποικιλία ελαίας, δενδρώδεις καλλιέργειαι, μωροκαλλιέργειαι. Να ρυθμισθή το ζήτημα των βοσκών, εκχωρουμένου εις τας κοινότητας μέρους των εθνικών λιβαδειών δια τα ζώα των κατοίκων, ώστε να απαγορευθή εις τους ποιμένας να βόσκουν, όπου θέλουν, να βελτιωθούν αι αγροτικά κατοικία, να ιδρυθούν πρότυπα κτήματα, σταθμοί, όπου να μαθητεύουν τέκνα γεωργών προς πρακτικήν μόρφωσιν αυτών εις την επιστημονικήν καλλιέργειαν, να συστηθούν γεωργικά εκθέσεις, με παροχή βραβείων, να πολεμηθή η μαστίζουσα τους γεωργούς αισχροκέρδεια και τοκογλυφία και να ιδρυθούν δημόσiai αποθήκαι με πραγματογνώμονας, όπου να κανονίζεται ασφαλώς δια τον αγράμματον χωρικών η τιμή του προϊόντος του» («Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος», σ. 28).

Οι γνώμες και υποδείξεις αυτές χαρακτηρίστηκαν από τους πιο πολλούς ουτοπικές, γι' αυτό το γεωργικό πρόγραμμα του Τίηρς πετάχτηκε στο καλάθι των αχρήστων. Και όμως οι υποδείξεις του, άμα πέρασαν χρόνια, άρχισαν τμηματικά να εφαρμόζονται.

Ξεσηκώνω και τα όσα γράφει ο Επ. Κυριακίδης, γιατί στηρίζονται σε πηγές:

«Το νέον βασίλειον ήτο ευρύτατος ερειπιών ότι αφίκετο εκ Βαυαρίας ο... άπειρος αυτού βασιλεύς. Πανταχού οικίαi πυρποληθείσαι, πόλεις ερημωθείσαι, χωριά και ποιμνια κατεστραμμενα· αυτά τα δένδρα απεσπασμένα του εδάφους κατέκειντο· ούτε αι ελαίαi και αι άμπελοι διέφυγον του εχθρικού πυρός και σιδήρου. Επί πλέον η πενία ήτο γενική, σώματα δε ληστρικά, πειναλέων πολεμιστών, διέτρεχον την χώραν πάσαν, συμπληρούντα την καταστροφήν. Βραχίονες ίνα επιδοθώσιν εις την γεωργίαν έλλειπον, όσοι δ' υπήρχον συνείθισαν τον χειρισμόν του όπλου και απέμαθον τον του αρότρου. Η έλλειψις παντός μέσου ήτο τοιαύτη ώστε και αυτών των σπόρων εστερούντο προς καλλιέργειαν· λέγεται δε, ως αποτελούν την ζωηροτάτην της πενίας εικόνα, ότι κατά νύκτα τινά εκλάπησαν παρά πεινώντων χωρικών γεώμηλα φυτευθέντα την ημέραν παρ' Άγγλου φιλανθρώπου. Τα ευφορώτερα μέρη του νέου κράτους, αι ακτά της Αχαίας, η κοιλάς του Ευρώτα, η εριβώλαξ Ηλεία ήσαν παντελώς κατεστραμμένα· εντεύθεν δε του Ισθμού μόνον εν των λεκανοπεδίων της Λεβαδειας ευρίσκοντο ίχνη τινά καλλιεργείας. Οπόσος δε ήτο ο πληθυσμός του νέου τούτου κράτους, ο πτωχός εκείνος πληθυσμός ο εξηντηλημένος εκ της πάλης, ο ημιθανής εκ των στερήσεων, ο παιδαγωγώητος και αμαθής ως εκ των περιπετειών, όστις ώφειλεν·

εργαζόμενος να μεταβάλει τα ερείπια εις πόλεις και τα πυρίκαυτα πεδία εις χλοερούς λειμώνας και προσοδοφόρους κήπους; Μόλις πεντακοσίων έως εξακοσίων χιλιάδων ψυχών, αφού αυτή η εύφορος και πολυανθρωποτέρα Πελοπόννησος, ήτις εν τη αρχή του Αγώνος περιελάμβανε πεντακοσίας περίπου χιλιάδας, εις το τέλος αυτού ουδαμώς είχε να επιδείξει πλείους των τριακοσίων χιλιάδων» (Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού, τ. Α', σ. 227).

Γ. Κορδάτου, Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας, XI, σσ. 14-16

ΠΗΓΗ 2

Από την οικονομική απογραφή του Strong που δημοσιεύθηκε το 1842 φαίνεται καθαρά ως ποιο σημείο εξακολουθούσαν να παραμένουν απραγματοποιητά τα όσα είχε προτείνει ο Thiersch μια δεκαετία νωρίτερα. Στο διάστημα αυτό δεν είχε γίνει καμιά προσπάθεια για να αλλάξει ο παραδοσιακός τρόπος δουλειάς στο όργωμα και το αλώνισμα και οι καλλιεργητικές μηχανές, ως και οι μηχανές θερισμού και λικνίσματος, ήταν ακόμη «τελείως άγνωστες στην Ελλάδα». Αν εξαιρέσουμε τις επιτυχείς αλλά περιορισμένες προσπάθειες του βασιλικού οينوχού, δεν είχε γίνει επίσης τίποτε για τη βελτίωση της οινοποιίας και η επεξεργασία του μούστου γινόταν πάντοτε με τους ίδιους παραδοσιακούς τρόπους. Δεν είχαν ακόμη υιοθετηθεί τα υδραυλικά ελαιοτριβεία ούτε οι ιταλικόι τρόποι αποχωρισμού και ραφινάρισματος του λαδιού. Ο Strong υπολόγισε ότι για κάθε τέσσερα αγροτικά νοικοκυριά αντιστοιχούσαν ένα ζευγάρι βόδια, αντί τρία προς ένα της απογραφής του Thiersch, και επανέλαβε οποιαδήποτε ουσιαστική διεύρυνση της παραγωγής θα είχε ως προϋπόθεση την εισαγωγή βοδιών από τις ρουμανικές ηγεμονίες. Όπως και ο Thiersch, επισήμανε την έλλειψη βοδιών και άλλων μεγάλων ζώων στην Ελλάδα και παρατήρησε ότι λόγω της εξαιρετικά χαμηλής αναπαραγωγής στον τομέα της κτηνοτροφίας ήταν απαραίτητη η εισαγωγή αλόγων και ημιόνων από τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία, την Αίγυπτο και τη Μ. Ασία. Σύμφωνα με εκτιμήσεις του 1835, επί συνόλου 4.168.343 κεφαλών ζώων μόνο τα 262.243 δεν ήταν γίδια ή πρόβατα. Χαρακτηριστικό των συνθηκών που επικρατούσαν στην κτηνοτροφία είναι και το γεγονός ότι από τα 120 πρόβατα Merino που είχε εισαγάγει η κυβέρνηση κανένα δεν επέζησε «λόγω της ακατάλληλης μεταχειρίσεως». Το γεγονός εξάλλου ότι ο Strong προτείνει τα ίδια ακριβώς εγχειοβελτιωτικά έργα αποχετεύσεων που είχε υποδείξει νωρίτερα ο Thiersch, αποδεικνύει ότι τίποτε δεν είχε πραγματοποιηθεί και σ' αυτό τον τομέα, στο διάστημα που μεσολάβησε, όσο για τα αρδευτικά έργα, μια-δυο προσπάθειες να ανοίξουν αρτεσιανά στα μικρά πεδινά γύρω από την Αθήνα έμειναν χωρίς αποτέλεσμα. Αξίζει να αναφερθεί ότι ακόμη και οι κοινοί υδροσωλήνες ήταν τότε εντελώς άγνωστοι ...

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Γ', σ. 96

Λαμβάνοντας υπόψη σας το κείμενο, το παράθεμα του βιβλίου σας (σ. 10) και το περιεχόμενο των πηγών:

- α) Να αξιολογήσετε την γεωργική πολιτική του Τίρς, αναφέροντας εκείνα τα σημεία του προγράμματός του που συμπεριελήφθησαν στα αγροτικά μέτρα των υστερότερων ελληνικών κυβερνήσεων.
- β) Να παρουσιάσετε την ζωή του αγρότη όπως υποδηλώνεται στις περιγραφές του Thiersch και του Strong.

5.

ΠΗΓΗ 1

Όψεις της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας στα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια

Στην πραγματικότητα, την εποχή της ανακήρυξης της ανεξαρτησίας, η πλειοψηφία του αγροτικού πληθυσμού ζούσε σ' ένα καθεστώς κλειστής οικονομίας. Άλλωστε, η κατάσταση αυτή μεταβλήθηκε μόνο σταδιακά.

Ο Τίρς (Thiersch) έγραφε το 1830: «Τα ρούχα της φαμελιάς γίνονται στο σπίτι χωρίς καμιά ξένη βοήθεια. Ο χωρικός ετοιμάζει ακόμα και το πεσί που φτάνει παπούτσια, που τα δένουν ακόμα με τον τρόπο των αρχαίων, ενώ η γυναίκα του και οι κόρες του γνέθουν με το αδράχτι και υφαίνουν το βαμπάκι και το μαλλί, απ' τα οποία φτιάχνουν κάθε είδους ρούχα. Για τη δουλειά που ο χωρικός δεν μπορεί να την κάνει μοναχός, όπως και για τους φόρους που πρέπει να πληρώσει στο κράτος, τα καταφέρνει με ένα μέρος των προϊόντων του: ο σιδεράς που του φτιάχνει το υνί του αλετριού του και τα άλλα εργαλεία τα γεωργικά, ο ιδιοκτήτης των αλόγων που του αλωνίζουν το στάρι του, ο παπάς που βαφτίζει τα παιδιά του και ευλογεί τους καρπούς του, παίρνουν ο καθένας από τα προϊόντα αυτά ένα μέρος συμφωνημένο προκαταβολικά. Όσο για το κράτος, πρέπει να πληρώσει τη δεκάτη, για όλα του τα προϊόντα, είτε σε στάρι, είτε σε καπνά, είτε σε βαμπάκι. («Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της. – Η Ελλάδα του Όθωνα», Αθήνα 1972, σσ. 302-303, εκδ. Λιψίας 1833, том. 1). Είκοσι χρόνια αργότερα, ο Αμπού διαπιστώνει παρόμοια γεγονότα: «Το νόμισμα είναι είδος τόσο σπάνιο στην ύπαιθρο, που δεν έχει κανείς παρά να συμβιβαστεί μ' αυτό τον τρόπο είσπραξης (σε είδος)».

Μάλιστα, μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, παρατηρείται μια επαναστροφή της ελληνικής υπαίθρου προς μια αυτοκατανάλωση εντονότερη από εκείνη του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα. Η παρακμή των πρώτων βιομηχανικών και βιοτεχνικών μονάδων, που αφανίζονται από τον ανταγωνισμό της δυτικής βιομηχανίας, κι αργότερα οι λεηλασίες που έγιναν στην επανάσταση, ανάτρεψαν τις τάσεις που είχαν εκδηλωθεί πριν το 1820. Επιπλέον, η καταστροφή της κοινωνικής και γεωγραφικής ισορροπίας, μετά την ανεξαρτησία, που προκύπτει από τη διείσδυση ενός εξαιρετικά συγκεντρωτικού διοικητικού συστήματος, αποτέλεσε τροχοπέδη για την όποια ανάλογη εξέλιξη προς την κατεύθυνση αυτή. Τον πρώτο καιρό της ανεξαρτησίας, η στασιμότητα που χαρακτήριζε την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στην ύπαιθρο ήταν σχεδόν ολοκληρωτική. Μόνο σταδιακά στάθηκε δυνατό να μεταβληθεί η κατάσταση, με την παρεμβολή νέων παραγόντων. Από το 1850-1860, και

κυρίως από το 1875-1880, αρχίζουν να εμφανίζονται μαζικά, καλλιέργειες που προόριζαν τα προϊόντα τους για την αγορά.

Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, σσ. 89-90

ΠΗΓΗ 2

Ο αγροτικός χώρος

Στα χωριά της αυτοκατανάλωσης η τυπική οικονομική μονάδα συγκροτείται από μια αγροτική οικογένεια, την κατοικία και τα μέσα παραγωγής της – αροτριώντα ζώα, συνήθως ένα βόδι, το ησιοδικό, ακόμα ξύλινο, άροτρο, διάφορα μικροεργαλεία τοπικής κατασκευής, δυο-τρία αιγοπρόβατα, λίγα πουλερικά και τη γη, είκοσι ως πενήντα στρέμματα ξερικά για σιτάρι, καλαμπόκι ή σίκαλη, ένα στρέμμα περιβόλι.

Κ. Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης*, σ. 120

ΠΗΓΗ 3

Τα κύρια χαρακτηριστικά της οικονομίας το 1832

Όπως συνέβαινε και σε άλλες περιοχές της ανατολικής Μεσογείου κατά το 19ο αιώνα η ελληνική οικονομία το 1832 βασιζόταν στην αγροτική κυρίως παραγωγή, η δομή της οποίας δεν είχε εξελιχθεί σημαντικά από τα χρόνια της τουρκοκρατίας.

.....
Χαρακτηριστικό της οικονομίας (σημ. το 1832) ήταν ο χωρισμός στον τομέα της επιβιώσεως και σε εκείνον της αγοράς. Η οικονομία της επιβιώσεως υπονοεί σχετική αυτάρκεια και ασχολία του ατόμου με ποικιλία παραγωγικών ενεργειών για να εξασφαλισθεί η αυτάρκεια αυτή. Μια οικονομία αγοράς, αντίθετα, προϋποθέτει καταμερισμό εργασίας, εξειδίκευση, και ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών με χρήματα και με το μηχανισμό της προσφοράς και της ζήτησης. Την εποχή που έφθασε ο Όθων η οικονομία της επιβίωσης ίσχυε στην ενδοχώρα της ηπειρωτικής Ελλάδος, ενώ η πιο εξελιγμένη οικονομία της αγοράς λειτουργούσε στα παράλια και τα νησιά.

.....
Το πιο κτυπητό χαρακτηριστικό της οθωνικής οικονομίας ήταν η κατάσταση υπαναπτύξεως στην οποία βρισκόταν. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγει κανείς, οποιοδήποτε κριτήριο και αν χρησιμοποιήσει για να εκτιμηθεί η κατάσταση της οικονομίας: α) Ο βαθμός αξιοποιήσεως των υπαρχόντων μέσων και πόρων, β) Η σύγκριση με το παρελθόν, γ) Οι δυνατότητες αναπτύξεως που πρόσφερε η πρόοδος της τεχνολογίας στη Δύση. Έτσι η Ελλάς το 1832 αντιμετώπιζε ένα τεράστιο έργο ανασυγκροτήσεως με τις καλές προοπτικές ευοδώσεως που πρόσφεραν οι δυτικοί τρόποι και τις δυσχέρειες που δημιουργούσαν οι αντίξοες εσωτερικές συνθήκες.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΓ', σσ. 94-96.

Λαμβάνοντας υπόψη τις πληροφορίες του βιβλίου σας και το περιεχόμενο των πηγών να παρουσιάσετε τα κύρια χαρακτηριστικά της οικονομίας στην Ελλάδα των πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων.

6.

ΠΗΓΗ 1

... Η επαιτεία είναι ήδη από το 1850 σπάνια. Και όταν ο Βλάσης Γαβριηλίδης, το 1894, ξεκινάει μια βίαιη καμπάνια διαμαρτυρόμενος για τους χαμηλούς μισθούς και τους απαράδεκτους όρους διαβίωσης των εργατικών στρωμάτων, αναφέρει ρητά πως, γενικά η ανεργία είναι ελάχιστη. Την ίδια εποχή, ο Ε. Εμπειρικός παρατηρεί ότι στην Ελλάδα το εργατικό ζήτημα δεν έχει πάρει επικίνδυνη τροπή.

Θ' αναφέρουμε και τις παρατηρήσεις ενός Άγγλου ταξιδιώτη που ήρθε το 1885 στην Ελλάδα: «Η χώρα αυτή δεν είναι πλούσια, αλλά ελάχιστοι είναι εκείνοι που πεθαίνουν από την πείνα. Η πλειοψηφία του πληθυσμού διαθέτει ένα μικρό σπίτι και λίγη γη... Η έλλειψη ζητιάνων μπορεί να αποδοθεί στον υπερήφανο χαρακτήρα της φυλής, αλλά και η κατανομή του πλούτου είναι αρκετά ευρεία: οι τάξεις που εξαρτώνται αποκλειστικά από το μισθό τους αντιπροσωπεύουν πολύ μικρό ποσοστό σε σχέση με το σύνολο του πληθυσμού».

Τέλος, πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η αστική πυκνότητα οίκησης της πρωτεύουσας ήταν πάντοτε σχετικά χαμηλή. Το 1882 αναλογούν σε κάθε σπίτι 8 με 9 άτομα, πράγμα που δίνει ένα μέσον όρο ακόμη χαμηλότερο και από δύο άτομα σε κάθε δωμάτιο. Την ίδια χρονιά άλλωστε, το 7,5% των σπιτιών ήταν ακατοίκητα.

Ενώ, λοιπόν, το 19ο αιώνα στην Αθήνα υπάρχει φτώχεια και οι μισθοί είναι χαμηλοί, γενικευμένο φαινόμενο ανεργίας δεν παρουσιάζεται. Δεν υπάρχουν ούτε ζητιάνοι ούτε και παραπήγματα σαν κι αυτά των συγχρόνων «υπεραστικοποιημένων» μητροπόλεων.

Συνοψίζοντας, πρέπει να συγκρατήσουμε το εξής: η απουσία βιομηχανικού προλεταριάτου συμβαδίζει με την απουσία μεγάλων ημιπρολεταριοποιημένων άνεργων μαζών, και τα πολυπληθέστερα στρώματα του πληθυσμού των πόλεων απαρτίζονται από συμπαγή μικροαστικά στρώματα, που αναπτύσσονται αδιάκοπα στη διάρκεια του αιώνα.

Κ. Τσουκαλά, Εξάρτηση και αναπαραγωγή, σσ. 204-205

ΠΗΓΗ 2

Ο ποιητής Γ. Δροσίνης, που πέρασε ένα καλοκαίρι στη βόρεια Εύβοια, περιγράφει τη μαρτυρική ζωή σε κείνα τα μέρη της αγροτιάς:

«Ευρίσκομαι εις Γούβες -γράφει- εν βορείω Ευβοία... Το χωρίον αποτελείται εξ' είκοσιν οικογενειών... Πάντες αποζώσιν εκ της γεωργίας, η δε κτηνοτροφία είνε ως επί το πολύ επιβοηθητική... Σημειωτέον ότι ουδέ σπιθαμήν γης έχουσιν ιδιόκτητον οι χωρικοί, αλλά κατοικούντες εν ξένοις οίκοις και σπείροντες ξένον σπόρον και καλλιεργούντες ξένους αγρούς αποδίδουσι το τρίτον της καθαράς

συγκομιδής εις τους ιδιοκτήτας. Κυρίως καλλιεργούσι τον σίτον και τον αραβόσιτον, εκ του οποίου κατασκευάζουσι τον συνήθη αυτοίς άρτον μπομπόταν, τον δε σίτον πωλούσιν ως τι πολυτελές και ασύμφορον προϊόν» (περ. «Εστία» (1882), 425).

Αν ρωτάτε τώρα να μάθετε πως τρέφονταν και πως εργάζονταν εκείνα τα χρόνια η αγροτιά μας, ορίστε, διαβάστε τι γράφει ο ίδιος ο ποιητής Δροσίνης:

«Ο θερισμός ενεργείται υπό των γυναικών και των κορασίδων ιδίως... Αλλ' είνε ευάρεστον θέαμα, δεν είνε όμως και ευάρεστον έργον. Ολόκληρον την ημέραν διέρχονται αι ταλαίπωροι θερίστριαι υπό τασακτίνας του θερμού ηλίου... Περί την μεσημβριάν γίνεται διακοπή της εργασίας, συναθροίζονται υπο την σκιάν δένδρου, τρώγουσι τεμάχιον κριθίνου και αζύμου άρτου και μετά μικράν ανάπαυσιν ή και ύπνον επαναλαμβάνουσι πάλιν το έργον αυτών μέχρι του λυκόφωτος. Αργά, πολύ αργά, επανέρχονται εις τον οίκον και γευματίζουσι σχεδόν την 10ώραν της νυκτός. Ελαίαι, ρεβίνθια, κολοκύνθη βραστή ή αυτοσχέδιον είδος τραχανά δια σίτου τετριμμένου και κρομμύων μετ' ελαίου παρασκευαζόμενον, είνε το σύνθηες γεύμα της εσπέρας...» (ό.π., σ. 488).

Γ. Κορδάτου, Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας, τ. XII, σ. 398

Η αναντιστοιχία των δομών και των οικονομικών λειτουργιών της ελληνικής κοινωνίας με τις προόδους που τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης είχαν πετύχει, λόγω της βιομηχανικής τους ανάπτυξης, πέραν των αρνητικών αποτελεσμάτων είχε ως συνέπεια την απουσία βιομηχανικού προλεταριάτου στη χώρα μας. Πώς φαντάζεστε τη ζωή των ασθενεστέρων στρωμάτων στις πόλεις και τα χωριά της Ελλάδας;

7.

ΠΗΓΗ

Αστικοποίηση κέντρων Ελληνισμού στη Μ. Ασία και στην Αίγυπτο

1. Ο αστικός πληθυσμός της ελληνικής διασποράς στην Εγγύς Ανατολή, είναι πολυαριθμότερος από τον αστικό πληθυσμό του ανεξάρτητου βασιλείου.

Αν πάρουμε υπόψη μας μόνο τις πόλεις της Μ. Ασίας και της Αιγύπτου και καταμετρήσουμε διαρθρωμένες ελληνικές κοινότητες με αποκλειστικά ελληνικό πληθυσμό που ξεπερνούσε τους 10.000, θα καταλήξουμε σε άθροισμα που ξεπερνάει το εκατομμύριο. Το ποσό αυτό δεν περιλαμβάνει τις πόλεις που βρίσκονται στην ευρωπαϊκή ήπειρο, όπου υπήρχαν πολλές ελληνικές κοινότητες με πληθυσμό πάνω από 10.000. Δεν περιλαμβάνει ούτε τις αναρίθμητες κοινότητες εκείνων των πόλεων που είχαν λιγότερους από 10.000 Έλληνες κατοίκους. ...

Αναμφισβήτητα λοιπόν, ο αστικός εκείνος πληθυσμός που ζούσε πέρα από τα ελληνικά σύνορα πριν τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο, ήταν πολύ πιο σημαντικός από τον πληθυσμό της ελεύθερης Ελλάδας όχι μόνο σε σχετικούς αλλά και σε απόλυτους όρους.

2. Ο ίδιος αυτός αστικός πληθυσμός, στη διάρκεια του 19ου αιώνα, εξελίσσεται με πολύ γοργότερους ρυθμούς απ' ότι στην ανεξάρτητη Ελλάδα. Η Κωνσταντινούπολη, λόγω χάρη, αναφέραμε ότι από 80.000

που είναι το 1800 φτάνει τις 400.000 το 1920. Στη Σμύρνη, από 25.000 αυξάνεται σε 150.000. Το 1920, η Αλεξάνδρεια και το Κάιρο έχουν 75.000 και 40.000 ελληνικό πληθυσμό αντίστοιχα, ενώ στην προηγούμενη εκατονταετία δεν υπάρχουν καθόλου Έλληνες στις πόλεις αυτές. ...

Τα αστικά αυτά κέντρα, τα σημαντικότερα δηλαδή κέντρα των ασιατικών επαρχιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Αιγύπτου, με ελληνικό πληθυσμό που μόλις ξεπερνούσε τις 100.000 στις αρχές του 19ου αιώνα, έφτασαν να έχουν 650.000 κατοίκους στον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο.

Δηλαδή, ο πληθυσμός τους αυξήθηκε στο διάστημα αυτό τουλάχιστον κατά 500.000. Ο αστικός πληθυσμός των κοινοτήτων του εξωτερικού δεν είναι έτσι μόνο πολυαριθμότερος από της ελεύθερης Ελλάδας, αλλά αναπτύχθηκε και μ' ένα πολύ γοργότερο ρυθμό. Αν εξαιρέσουμε τον πληθυσμό της Αθήνας, διαπιστώνουμε ότι είναι τεράστια η διαφορά ρυθμού ανάπτυξης ανάμεσα στα αστικά κέντρα της μητρόπολης και στα κέντρα του εξωτερικού.

Στο διάστημα 1853-1907, το σύνολο των αστικών κέντρων της παλαιάς Ελλάδας (και πάλι εκτός από την Αθήνα) αυξήθηκε κατά 100.000 περίπου, αλλά καθώς είδαμε αυτή η ανάπτυξη ανακόπτεται μετά το 1880. Άλλωστε, σ' αυτή την τελευταία περίοδο ο ρυθμός αύξησης των κοινοτήτων του εξωτερικού εντάθηκε ακόμα περισσότερο. Μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι η συγκρότηση των ελληνικών αστικών κέντρων της Ανατολικής Μεσογείου υπήρξε γέννημα του 19ου αιώνα και πιο συγκεκριμένα της δεύτερης πεντηκονταετίας του.

Για το σύνολο, λοιπόν, του ελληνισμού, ο 19ος αιώνας χαρακτηρίζεται από μια διαδικασία αστικής συγκέντρωσης που θα μπορούσε να εντοπιστεί σε δύο κυρίως σημεία: Από τη μια μεριά στην περιοχή της Αθήνας, όπου η διαδικασία αστικής συγκέντρωσης δεν ανακόπηκε καθόλου σ' ολόκληρη αυτή την περίοδο. Από την άλλη, στα αστικά κέντρα της περιφέρειας της Μεσογείου με περίοδο ακμής το διάστημα 1840 ως 1920 περίπου. Το 1920 οι πέντε μεγαλύτεροι ελληνικοί οικισμοί είναι: η Αθήνα, η Κωνσταντινούπολη, η Σμύρνη, η Αλεξάνδρεια και η Θεσσαλονίκη. Από αυτές δύο μόνο βρίσκονται μέσα στο ελληνικό κράτος (και η Θεσσαλονίκη γίνεται ελληνική μόλις το 1912).

3. Το τρίτο στοιχείο που πρέπει να συγκρατήσουμε, είναι ότι το ισχυρό ρεύμα της ελληνικής αστικής συγκέντρωσης στις περιοχές αυτές δεν εντάσσεται σε μια γενικότερη διαδικασία αστικής συγκέντρωσης του συνόλου των αυτόχθονων πληθυσμών. Οι Έλληνες αποτελούσαν το 15 με 20% του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης στις αρχές του 19ου αιώνα, και το 30 με 40% στην αρχή του 20ου. Στη Σμύρνη, στην αρχή το ποσοστό βρίσκεται κάτω από 25% αργότερα ξεπερνά το 50%. Το ίδιο ισχύει και για την Αλεξάνδρεια και για το Κάιρο, όπου δεν υπήρχαν ως το 1840 Έλληνες, αλλά το 1920 συγκρότησαν τις μεγαλύτερες παροικίες.

Αντίθετα, η διαδικασία αστικής συγκέντρωσης των αυτοχθόνων, όχι μόνο δεν εναρμονίζεται με το ρυθμό των κοινοτήτων του εξωτερικού αλλά ορισμένες φορές μειώνεται σε απόλυτους όρους.

Με βάση την πηγή και τις γνώσεις που αποκομίσατε από το βιβλίο σας:

- α) Να διερευνήσετε και να παρουσιάσετε τους λόγους που συνέβαλαν ώστε οι Έλληνες του εξωτερικού να συγκεντρώνονται στα αστικά κέντρα.
- β) Να χαρακτηρίσετε τη σχέση του ρυθμού αστικοποίησης των Ελλήνων της διασποράς με εκείνου του ελλαδικού χώρου.

8.

ΠΗΓΗ 1

Η οικονομική δύναμη των Ελλήνων της Διασποράς

Οι Έλληνες αποτελούσαν (σημ.: στην Οθωμανική αυτοκρατορία) την απόλυτη πλειοψηφία των χρηματιστικών και εμπορικών επαγγελματιών, τουλάχιστον σ' όσες περιοχές ήταν πρόσφορες για τη διείσδυση του ευρωπαϊκού καπιταλισμού, και αποτελούσαν το 30 με 60% του αστικού πληθυσμού των σημαντικότερων εμπορικών κέντρων της αυτοκρατορίας, στο τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου. Είχαν τις μισές βιομηχανικές επιχειρήσεις δικές τους, και έλεγχαν ένα μεγάλο τμήμα του εξωτερικού εμπορίου...

Παρόμοια κατάσταση επικρατεί στην Αίγυπτο, στο δεύτερο κατά σειρά κέντρο της διαμόρφωσης του ελληνισμού του εξωτερικού ... Όπως και στην Οθωμανική Τουρκία, το εξωτερικό εμπόριο ήταν εκείνο που, κυρίως, συγκέντρωσε την προσοχή των Ελλήνων επιχειρηματιών: ιδιαίτερα η εξαγωγή βαμβακιού αντιπροσώπευε 60 με 80% του συνόλου των εξαγωγών και από πολύ νωρίς ελέγχονταν από ελληνικές εταιρίες ... Το 1850 ο οίκος «Κασσαβέτη» (με κεφάλαιο 5 εκατομμύρια φράγκα), κυριαρχούσε στο εμπόριο της Άνω Αιγύπτου απασχολώντας 1.000 υπαλλήλους, και το 1854 απέκτησε το μονοπώλιο της οργάνωσης της ποταμοπλοίας του Νείλου. Το 1858-59 ο οίκος «Νικολόπουλος» ... «συγκέντρωνε» όλα τα προϊόντα της περιοχής της Άνω Αιγύπτου... Έλληνες είχαν σημαντικό ρόλο και στις «ανώτατες σφαίρες των χρηματιστηρίων και τραπεζικών δραστηριοτήτων... Από τις 100.000 ιδρυτικές μετοχές της «National Bank» που ήταν άμεσα συνδεδεμένη με το μεγάλο βρετανικό κεφάλαιο και απέκτησε και το εκδοτικό προνόμιο οι 25.000 ανήκαν στον (Έλληνα) Σαλβάγο... Η συμβολή της ελληνικής εμπορικής αστικής τάξης υπήρξε σημαντική στα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας και της Αζοφικής.... Το ελληνικό ναυτικό κυριαρχούσε στα λιμάνια του Δούναβη μέχρι και τον 20ο αιώνα. Οι Έλληνες αντιπροσώπευαν την απόλυτη πλειοψηφία των εμπόρων στα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας και τον Κάτω Δούναβη.

Κ. Τσουκαλά, Εξάρτηση και αναπαραγωγή, σσ. 312, 313, 316, 320, 324

ΠΗΓΗ 2

Η οικονομική καχεξία των εγχώριων αστών

Στο τέλος της περιόδου που θεωρείται γενικά η πρώτη φάση της ελληνικής εκβιομηχάνιση (από τη δεκαετία του 1860 ή του 1870 ως το 1910 περίπου), το ποσοστό του επενδυμένου κεφαλαίου που ανήκε στους αυτόχθονες αστούς ήταν αξιοθρήνητο. Και αν ακόμη κανείς παραβλέψει το τεράστιο δημόσιο χρέος

-το οποίο θα έπρεπε κανονικά να υπολογίζεται σαν στοιχείο του παθητικού στον ισολογισμό της αστικής τάξης, σαν φορολογική υποχρέωση της με άλλα λόγια- το ποσοστό του βιομηχανικού, τραπεζικού κι εμπορικού κεφαλαίου που ανήκε σε ανθρώπους ή εταιρίες με ελληνικά ονόματα ήταν μόνο 64% το 1909. Πολλές όμως επιχειρήσεις πρέπει να ανήκαν ολόκληρες ή κατά ένα μέρος τους, σε γνωστούς ή αφανείς εταίρους ή χρηματοδότες που ήταν ομογενείς. Από αυτό άλλωστε το 64% της «εγχώριας» ιδιοκτησίας, περισσότερο από το μισό ήταν επενδυμένο στο εμπόριο, που σημαίνει ότι και αυτό το μισό ήταν με τη σειρά του κατά το μεγαλύτερο μέρος του απασχολημένο σε πολύ μικρές εμπορικές επιχειρήσεις σε καταστήματα και μικρά χονδρεμπορικά, των οποίων οι ιδιοκτήτες πρέπει να καταταγούν στη μικροαστική και όχι στην αστική τάξη. Θα ήταν λοιπόν ρεαλιστικό να υπολογίζει κανείς ότι οι εγχώριοι αστοί είχαν στον έλεγχό τους περίπου 30-40% του συνολικού ελληνικού κεφαλαίου. Και αφού το σύνολο αυτό βέβαια ήταν εξαιρετικά χαμηλό, επειδή η χώρα ήταν φτωχή, το 30-40% που ανήκε στους ιθαγενείς αστούς ήταν ασήμαντο όχι μόνο ως ποσοστό αλλά και ως απόλυτος αριθμός.

Γ. Δερτιλή, Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Στρατιωτική επέμβαση 1880-1909, σ. 85

Λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο των πηγών και τις πληροφορίες του σχολικού βιβλίου, να σχολιάσετε τη φράση του βιβλίου σας: «Η χώρα (η Ελλάδα) ανταγωνιζόταν τον εαυτό της».

9.

ΠΗΓΗ 1

ΠΙΝΑΚΑΣ
Σύνθεση εξωτερικού εμπορίου
Μ.ο. δεκαετιών 1860-1870 και 1900-1910
Βασικά προϊόντα (ποσοστό % της αξίας)

A. Εισαγωγές

Είδος	1860-70	1900-10
Αγροτικά προϊόντα	31%	36%
Βιομηχανικά	24%	30%
Πρώτες ύλες	12%	18%

B. Εξαγωγές

Είδος	1860-70	1900-10
Αγροτικά προϊόντα	63%	75%
Βιομηχανικά	7%	2%
Πρώτες ύλες	17%	22%

ΠΗΓΗ 2

ΠΙΝΑΚΑΣ
Χώρες εμπορικών συναλλαγών της Ελλάδας
(συγκριτικά μ.ο.1890)

Εισαγωγές και εξαγωγές σε εκατομμύρια δραχμές

Χώρα	Αξία	Ποσοστό	Κυριότερα είδη
Αγγλία	66	30%	Σταφίδα, μεταλλεύματα, υφάσματα
Ρωσία	22	10%	Σιτηρά (εισαγωγές)
Τουρκία	28	13%	Τρόφιμα, ζώα, βαμβάκι
Αυστρία	25	11%	Ξυλεία, αγροτικά
Γαλλία	32	15%	Δέρματα, τρόφιμα, διάφορα
Γερμανία	8	4%	
Ιταλία	7	3%	
ΗΠΑ	7	3%	
Σύνολο	217		

ΠΗΓΗ 3

Πολλαπλασιασμός των εμπορικοποιήσιμων καλλιεργειών

Πραγματικά, από τα μέσα του αιώνα διαφαίνεται μια ξεκάθαρη τάση πολλαπλασιασμού των εμπορικοποιήσιμων σε βάρος των παραδοσιακών καλλιεργειών που αποβλέπουν στην αυτοκατανάλωση. Η καλλιέργεια των δημητριακών, λόγου χάρη, αυξάνεται με πολύ αργούς ρυθμούς.

.....
Αντίθετα, τα αμπέλια, από 9.000 στρέμματα που καλύπτουν το 1835, φτάνουν σε 492.000 στρέμματα το 1861, σε 822.000 το 1881, σε 1.266.000 το 1887, σε 1.350.000 το 1900, για να περιοριστούν, το 1909, σε 1.040.000 στρέμματα.

Η σταφίδα πάλι, που η εκμετάλλευσή της γίνεται από το 1830, από 53.000 στρέμματα που καλύπτει το 1861 φτάνει τα 468.000 το 1887, τα 700.000 στρέμματα το 1900, και το 1909 πέφτει στα 577.000 στρέμματα. Η ελιά, καλύπτει το 1835 τα 250.000 στρέμματα, το 1881 τα 1.829.000 και το 1900 καθώς και το 1909 τα 2.600.000 στρέμματα. Τέλος, οι καλλιέργειες του καπνού και του βαμβακιού, που το 1830 ήταν ανύπαρκτες ή περιθωριακές, από το 1870-1880 αρχίζουν να επεκτείνονται.

Καθοριστικό στοιχείο στάθηκε η ανάπτυξη μιας φυσικής διεξόδου για τα εξαγωγίμα αγροτικά προϊόντα: το λάδι, ο καπνός, τα σύκα και κυρίως η σταφίδα, βρήκαν στην αγορά της δυτικής Ευρώπης ένα πεδίο συνεχώς διευρυνόμενο. Βασική σημασία είχε η σταφίδα: η καλλιέργειά της είχε επεκταθεί σ' ολόκληρη την Πελοπόννησο: Με τις ευλογίες του Κράτους, της εμπορικής αστικής τάξης και του χρηματιστικού κεφαλαίου, που έλεγχε τα κυκλώματα, οι αγρότες υποτάχθηκαν στις αντικειμενικές απαιτήσεις της παγκόσμιας αγοράς. Στο τέλος του περασμένου αιώνα αν η Ελλάδα δεν ήταν χώρα μονοκαλλιέργειας, είχε γίνει σχεδόν χώρα μονοεξαγωγής, αντιπροσωπεύοντας πάνω από το 50% των εξαγωγών για όλο το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.

Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, σσ. 91-92

Αφού λάβετε υπόψη τις πληροφορίες της πηγής 3 και τις σχετικές πληροφορίες του σχολικού βιβλίου, να σχολιάσετε τα στοιχεία που περιλαμβάνουν οι πίνακες.

10.

ΠΗΓΗ 1

Μορφές εσωτερικού εμπορίου στον 19ο αιώνα: οι εμποροπανήγυρες

«Αι πανηγύρεις εισίν εμπορικαί συναθροίσεις εντός πόλεων ή αγροτικών δήμων τελούμεναι κατ' έτος εις ωρισμένην εποχήν, εις ας συρρέουσιν εκ των παρακειμένων πόλεων έμποροι προς πώλησιν των εμπορευμάτων των, ή έτεροι προς αγοράν ετέρων της πολεως ή του δήμου εν των οποίω τελείται η πανήγυρις.

Εις εποχήν καθ' ην το εσωτερικόν εμπόριον υπεβάλλετο εις περιορισμούς, αι τοιαύται συναθροίσεις έχαιρον προνόμιά τινα και ατελείας, και η ύπαρξις των καθίστατο αναγκαία, αλλ' αφ' ότου το εσωτερικόν εμπόριον εκτήσατο πλήρη ελευθερίαν, ου μόνον απώλεσαν αύται την σπουδαιότητά των αλλά και αποκρούονται παρά τινων οικονομολόγων ως ενισχυούσαι την αργίαν.

Αι πανηγύρεις αύται καθίστανται παρ' ημίν δια Β. Διατάγματος και διαρκούσιν από 3-8 ημέρας. Κατά τι δε ψήφισμα του Κυβερνήτου της 4 Φεβρουαρίου 1830, ισχύον και μέχρι σήμερα, επιτίθεται φόρος επί τα εις τας πανηγύρεις ταύτας εισαγόμενα εμπορεύματα, «δύο μεν φοινίκων επί τα χονδρικά φορτία, τεσσάρων δε επί τα ψιλικά», κατά την έκφρασιν του ψηφίσματος, και ο φόρος ούτος εγγράφεται εις τους προϋπολογισμούς των δήμων ως τακτικόν έσοδον. Η δε αναλογία των φοινίκων κατά την επιβολήν του φόρου γίνεται εις λεπτά.

Οι εκ των πανηγύρεων και των εν αυταίς ανεγειρομένων παραπηγμάτων πόροι των διαφόρων δήμων ανήρχοντο το μεν 1859 εις δρχ. 25.565, τω δε 1865 εις δρχ. 29.836.

Αι σήμεραν κατ' έτος τελούμενοι καθ' όλον το Κράτος πανηγύρεις εισίν... 29 τον αριθμόν».

A. Μανσόλα, Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος,
Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1867, σ. 132
[Παράθεμα σχολικού βιβλίου]

ΠΗΓΗ 2

Από το 1847 συγκροτούνται περί τας 40 εμπορικαί πανηγύρεις εις διάφορα μέρη του κράτους κατά διαφόρους εποχάς, διαρκούσαι 3-12 ημέρας. Αι εκ τούτων πρόσοδοι των διαφόρων δήμων ανέρχονται εις 40.000 δρχ. περίπου. Αι πανηγύρεις αύται άλλοτε παρέσχον σπουδαίας υπηρεσίας, σήμεραν όμως ένεκα της ελευθερίας, ης απολαύει το εμπόριον, και της αναπτύξεως των μέσων της συγκοινωνίας, δεν έχουσι πλέον την αυτήν σημασία, αν και πολλαί εμπορικαί πανηγύρεις συνεστήθησαν έκτοτε και συνιστώνται.

A. Ν. Βερναρδάκη, Περί του εν Ελλάδι Εμπορίου, εν Αθήναις 1885, σ. 76.

Λαμβάνοντας υπόψη το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο των παραπάνω πηγών, να αποτιμήσετε τη συμβολή των εμποροπανηγύρεων στη δημιουργία εμπορικής κίνησης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα.

11.

ΠΗΓΗ 1

Η μετεπαναστατική ναυτιλία

Οι παράγοντες που δημιούργησαν τις ευκαιρίες για ανάδειξη άλλων δυνάμεων στον κόσμο των ναυτιλλομένων συμβάδισαν με την αντικατάσταση παλαιών σχημάτων, όπως το σύστημα της «σερμαγιάς» και των «συντροφοναυτών», τόσο από λόγους εγγενείς όσο και από εξωτερικές συνθήκες. Η εξάλειψη του μεριδίου σαν υπεραξιακής μονάδας καθοριστικής κεφαλοποίησης της εργασίας έφερε σαν αποτέλεσμα την αντικατάστασή της με τη μισθοδοσία των πληρωμάτων. Αυτό είχε προέλθει άμεσα από την απότομη μεταβολή των εμποροναυτών σε στρατιώτες τον καιρό της Επανάστασης. Στα χρόνια του Κριμαϊκού πολέμου, όταν οι ναύτες μισθοδοτούνταν προς 140 ως 150 δραχμές το μήνα, εμφανίζεται το φαινόμενο της εξαθλίωσης της τάξεως αυτής των εργατών της θάλασσας, που είχαν πια καταστεί προλετάριοι, δέσμιοι των φρικτών συνθηκών ζωής στα άθλια εκείνα ατμόπλοια, αλλά και θύματα της αγοράς εργασίας στα χρόνια εκείνα της έντονης εκμεταλλεύσεως της εργατικής τάξεως.

Ο νέος τρόπος ναυτικής επιχειρήσεως απέκλεισε τη συμμετοχή του παράγοντα «εργασία» στον τομέα του κέρδους και έκανε πιο προσωπική αλλά και πιο ευέλικτη την οικονομική εκμετάλλευση, η οποία τώρα επιζητούσε συνδυασμούς για την εξεύρεση πιστωτικών κεφαλαίων από τη διεθνή κεφαλαιαγορά. Επίσης απαιτούσε την πρακτόρευση της ναυλαγοράς με ένα δίκτυο καλά οργανωμένων γραφείων.

Από την άλλη μεριά η συμβολή του κράτους άμεση ή έμμεση εμφανίζεται την περίοδο αυτή έντονη. Προσπαθεί να εκμεταλλευθεί τις δυνατότητες των διεθνών συμβάσεων, αλλά και να εφαρμόσει τους εσωτερικούς κανονισμούς, λιμενικούς και προξενικούς, σταχυολογώντας η εφαρμόζοντας τα επικρατούντα στα ξένα κράτη με την ευχέρεια που διέθετε το νέο κράτος για την συγκρότησή του.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΓ', σσ. 182-183

ΠΗΓΗ 2

Τι πρέπει να γίνει για την αναζωογόνηση της εμπορικής ναυτιλίας.

Από έγγραφο του 1859

Δια ν' ανορθώση δε η Ελληνική Κυβέρνησις την εμπορικήν πίστιν της ναυτιλίας και εις το εξωτερικόν, ανάγκη πάσα συστάσεως ασφαλιστικού καταστήματος με ικανά κεφάλαια, εκτεινομένου από του Λονδίνου μέχρι της Μασσαλίας...

Εσωτερικώς δε να ενεργήση την σύστασιν Δανειστικών ναυτικών καταστημάτων, δια της Ελληνικής Τραπέζης, ή όπως άλλως εγκρίνη εις τας

πόλεις εν αις υπάρχει συγκεντρωμένη ναυτιλία, τα οποία να δανείζωσι τους ιδιοκτήτας των πλοίων με τόκους μετρίους...

Να φροντίση η Κυβέρνησις περί συνδέσεως εμπορικών αμοιβαιότητας συνθηκών μεθ' όλων των Κρατών, εις όσα η ελληνική εμπορική ναυτιλία συχνάζει, και ιδίως μετά της Γαλλίας και Ρωσίας...

Να μετριάση όσον το δυνατόν τα προξενικά τέλη, τα οποία εις την ελληνικήν ναυτιλίαν αποβαίνουν εις μέγας και επιβαρυντικός φόρος...

Να φροντίση η Κυβέρνησις περί της διορθώσεως των δρόμων των σημαντικωτέρων εν Ελλάδι Δασών, προς εύκολον εξαγωγήν ναυπηγησίμου αγρίας ξυλείας...

B. Κρεμμυδά, *Νεότερη Ιστορία Ελληνική και Ευρωπαϊκή*, σ. 141.

ΠΗΓΗ 3

Προσπάθειες και πρωτοβουλίες για την ανάπτυξη της ελληνικής ατμοπλοΐας

Το 1857 άρχισε τις εργασίες της η «Ελληνική Ατμοπλοϊκή Εταιρεία» με έδρα της τη Σύρο. Η πρωτοβουλία για την ίδρυσή της οφείλεται στην κυβέρνηση Μαυροκορδάτου που ψήφισε το νόμο της 22ας Απριλίου 1855, με τον οποίο δινόταν η άδεια ιδρύσεως μετοχικής ανώνυμης εταιρίας με σκοπό την ατμοπλοϊκή συγκοινωνία μεταξύ των νησιών και των παραλίων της χώρας. Η εταιρία συστήθηκε το 1856. Στο αρχικό κεφάλαιό της, που ήταν 3.000 δρχ., μετείχε η κυβέρνηση με 800 μετοχές των 500 δρχ. η καθεμιά. Αργότερα το κεφάλαιο αυξήθηκε σε 5.000.000 και οι μετοχές του κράτους κατά 2.000 (νόμος ΦΙΘ'). Επιπλέον το κράτος ενίσχυσε την εταιρία, παρέχοντας με δάνειο οικόπεδα στη Σύρο και στον Πειραιά, καθώς και τρία επιβατικά ατμόπλοια, τα «Βασίλισσα της Ελλάδος», «Υδρα» και «Πανελλήνιον», που τα αγόρασε προς 24.000 λίρες Αγγλίας. Ο αριθμός των ατμοπλοίων που διέθετε η εταιρία αυξήθηκε από 4 αρχικά σε 11 το 1861.

.....
Έντονο επίσης ήταν το κρατικό ενδιαφέρον για τη προστασία από καταδολιεύσεις των ναυτιλιακών νόμων. Πρέπει να τονισθεί επίσης ότι εκείνη περίπου την εποχή η έστω καχεκτική ανάπτυξη της ατμοπλοΐας μας προκάλεσε στα ξένα συμφέροντα αντιδράσεις, κυρίως στο «Αυστριακό Λόυδ» της γραμμής Τεργέστης, μάλιστα και μετά την υπογραφή σχετικής συμβάσεως με την Αυστρία στις 4 Μαρτίου 1835. Οι Αυστριακοί επιχείρησαν να εμποδίσουν ελληνικά ατμόπλοια να παραλαμβάνουν επιβάτες από και για την Τεργέστη, με τον ισχυρισμό ότι το «Αυστριακό Λόυδ έχαιρε αποκλειστικού προνομίου». Αλλά και αν προϋπήρχε το προνόμιο αυτό, η παραπάνω σύμβαση το είχε καταστήσει ανίσχυρο.

Η ανησυχία ωστόσο για το συναγωνισμό στις διεθνείς γραμμές υπήρχε κυρίως από την ελληνική πλευρά. Η κρίση που περνούσε η ναυτιλία τα μεταβατικά εκείνα χρόνια με την είσοδο του ατμού έπρεπε να καλυφθεί με την εξεύρεση μεγάλων χρηματικών πιστωτικών κεφαλαίων. Την δουλειά αυτή έπρεπε να αναλάβουν ειδικές τράπεζες με αποκλειστική οικονομική δραστηριότητα στον τομέα της ναυτιλίας. Έτσι στα 1860 συστήθηκε στην Πάτρα η «Ελληνική

Ναυτική Τράπεζα» του Σωτηρίου Γερούση με μετόχους Έλληνες εμπόρους και επιχειρηματίες μέσα και έξω από την Ελλάδα. Το μετοχικό κεφάλαιό της ήταν μόλις δύο εκατομμύρια δραχμές, αλλά η σημασία της μεγάλη και ως παράδειγμα ναυτικής πίστωσης για τη χώρα. Οι εργασίες της θα κάλυπταν από οικονομικής απόψεως πολλούς τομείς των ναυπλιακών δραστηριοτήτων, γι' αυτό ανοίχθηκαν αμέσως πολλά υποκαταστήματά της σε διάφορα λιμάνια της Ελλάδος.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΓ', σσ. 182-184

Λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο των πηγών και τις σχετικές πληροφορίες του σχολικού βιβλίου, να προσδιορίσετε και να αναλύσετε τους παράγοντες που επηρέασαν την εξέλιξη της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας κατά το 19 αιώνα.

12.

ΠΗΓΗ

Παρατηρούνται φαινόμενα σταδιακής παρακμής στα σημαντικότερα λιμάνια, που αντλούσαν την οικονομική τους δύναμη από ναυπλιακές δραστηριότητες. Μόνο η Ερμούπολη παρουσιάζει εντυπωσιακή άνθηση στο διάστημα 1830-1870, όταν κυριαρχεί στο διαμετακομιστικό εμπόριο του Αιγαίου που γίνεται ακόμα με ιστιοφόρα¹. Αλλά τα λιμάνια που είχαν πλουτίσει από τη ναυτιλία (το Γαλαξίδι, η Ναύπακτος, οι Σπέτσες, η Κύμη, και κυρίως η Ύδρα και είχαν δημιουργήσει σ' αυτή τη βάση μικρές αλλά συμπαιγές αστικές κοινότητες, γρήγορα καταστράφηκαν και έχασαν τον πρωτο-αστικό χαρακτήρα τους.

Τα ιστιοφόρα που άλλοτε, στην περίοδο 1700-1820, πλούτιζαν τους νησιώτες, είχαν αποδεκατιστεί από τον πόλεμο (οι απώλειες σκαφών κυμαίνονταν από 50 ως 60%). Σιγά σιγά βέβαια, επισκευάστηκαν ή αντικαταστάθηκαν, αλλά η αναπόφευκτη και βαθμιαία εκτόπισή τους από τα ατμοκίνητα πλοία, έδωσε γερό χτύπημα στους παραδοσιακούς караβοκώρηδες. Από το 1850, μειώνονται προοδευτικά οι ναυπηγικές εργασίες των νησιών, καθώς και το σύνολο των δραστηριοτήτων που είχαν αναπτυχθεί γύρω από τη ναυτιλία.

Η Σύρος, αδιαμφισβήτητο κέντρο και διαμετακομιστική αποθήκη του Αιγαίου, συγκεντρώνει από το 1864 τα μισά περίπου σκάφη. Τα ναυπηγεία διευκόλυναν την κατασκευή ολοένα και μεγαλύτερων πλοίων για να αντιμετωπιστεί ο ανταγωνισμός με τα ευρωπαϊκά ατμόπλοια.

Οι μετασχηματισμοί αυτοί επηρέασαν βαθύτατα τη λειτουργία των τάξεων που ασκούσαν τις ναυπλιακές δραστηριότητες. Ένα μεγάλο τμήμα αυτής της τάξης των εφοπλιστών είχε συγκροτηθεί με βάση το κεφάλαιο που συσσωρευόταν από το παραδοσιακό θαλάσσιο εμπόριο. Αλλά η καινούργια «καπιταλιστική»

¹ Το 1828, λίγα χρόνια μετά τη συγκρότησή της, η Ερμούπολη είχε κιάλας 16.000 κατοίκους, από τους οποίους οι 4.500 προέρχονταν από τη Χίο, 3.500 από τη Μικρά Ασία, 1.000 από την Κωνσταντινούπολη, 1.000 από την Πελοπόννησο, 1.000 από τη Στερεά και 2.500 από τα νησιά. (Τιμ. Αμπελάς, «Ιστορία της νήσου Σύρου», Ερμούπολη 1874, σ. 65).

ναυτιλία απαιτούσε σημαντικές επενδύσεις και ήταν λειτουργικά διαφοροποιημένη από τα τοπικά της ερείσματα, γύρω από τα οποία είχαν αναπτυχθεί οι συμπαγείς και διαρθρωμένες αστικές κοινότητες των νησιών.

Πολύ σύντομα, λοιπόν, αρχίζουν να παρακμάζουν όλες αυτές οι πόλεις – ακόμα και η Σύρος από το 1880. Πράγματι, από τη στιγμή που γενικεύτηκε η χρήση των ατμοκίνητων σκαφών, η ναυτιλία μετατράπηκε βαθμιαία σε οικονομική επιχείρηση μεγάλης εμβέλειας. Αναπόφευκτα, το οργανωτικό κέντρο της μετατοπίστηκε προς την πρωτεύουσα, και από κει, με λιμάνι τον Πειραιά, κυριάρχησε σιγά σιγά σ' όλο το εσωτερικό θαλάσσιο εμπόριο και (κυρίως) στο εξωτερικό εμπόριο, που άνθιζε το ελληνικό χρηματιστικό κεφάλαιο του εξωτερικού.

Έτσι, λοιπόν, από τα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας και με εξαίρεση της Ερμούπολης και των λιμανιών που εξυπηρετούσαν εκτεταμένη ενδοχώρα, διατηρώντας μ' αυτόν τον τρόπο τις λειτουργίες τους σαν οικονομικές και πολιτιστικές πρωτεύουσες, τα περισσότερα παράκτια κέντρα παρακμάζουν με γοργό ρυθμό. Εξαίρεση αποτελεί το φαινόμενο των επτανησιακών πόλεων, οι οποίες διατήρησαν το χαρακτήρα τους, λόγω της μεγάλης έκτασης των νησιών. Και εδώ, όμως, οι αστικές λειτουργίες τους υπέστησαν τις ίδιες περίπου συνέπειες με τα παραδοσιακά αστικά κέντρα της ενδοχώρας, εντασσόμενες στον οργανωμένο νεοελληνικό κρατικό χώρο. Και αν η Κέρκυρα και η Ζάκυνθος δεν έχασαν τον αστικό τους χαρακτήρα μέσα σε λίγα χρόνια, όπως η Ύδρα και η Σκόπελος, όμως σιγά σιγά ο πληθυσμός λιγόστεψε.

Σ' όλη αυτή την περίοδο, αδιάκοπη ανάπτυξη παρουσιάζουν μόνο τα λιμάνια και τα κέντρα του εξαγωγικού εμπορίου, που δημιουργήθηκαν κυρίως μετά το 1850, σε σημεία που εξυπηρετούσαν άμεσα τις περιοχές που παρήγαν αγροτικά εξαγωγίμα προϊόντα. Έτσι η σταφίδα, βασικό εξαγωγίμο προϊόν, αποτελεί τη βάση της ανάπτυξης των λιμανιών της Πελοποννήσου και κυρίως της Πάτρα που έγινε η πλουσιότερη πόλη μετά την παρακμή της Ερμούπολης. Με την προσάρτηση της Θεσσαλίας, θα προστεθεί και ο Βόλος. Και αν η Πάτρα, ο Βόλος κι η Καλαμάτα υπήρξαν, από το 1880-1890, εμβρυακά κέντρα βιομηχανικής παραγωγής, η ανάπτυξή τους οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά στις λιμενικές τους λειτουργίες, και, προκειμένου για τα λιμάνια της Πελοποννήσου στην εξαγωγή της σταφίδας².

Με λίγα λόγια, η παρακμή πόλεων του ελληνικού χώρου ήταν ένα σχεδόν γενικευμένο φαινόμενο. Για πολλαπλούς λόγους, με την ελληνική ανεξαρτησία, όλες οι τοπικές αστικές δραστηριότητες εξολοθρεύονται. Τα μόνα αστικά κέντρα που δημιουργήθηκαν και αναπτύχθηκαν από τότε, εκτός από την πρωτεύουσα, υπήρξαν η Ερμούπολη, κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου, και τα λιμάνια εξαγωγών. Και στις δυο περιπτώσεις, οι δραστηριότητές τους συνδέονται με τις οικονομικές σχέσεις που είχε ο ελληνικός χώρος με το εξωτερικό. Τα υπόλοιπα αστικά κέντρα, μένουν στάσιμα ή παρακμάζουν οριστικά.

---

² Είναι αποκαλυπτικό, ότι το 1887 η σταφίδα αντιπροσώπευε 17,8 εκατομμύρια χρυσά φράγκα σε 18,7 εκατομμύρια φράγκα της συνολικής αξίας των εμπορευμάτων που εξαγόταν από το λιμάνι της Πάτρας. (Stavrianos, «The Balkans since 1453», Νέα Υόρκη 1958, σ. 298).

Λαμβάνοντας υπόψη το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο της πηγής να διερευνήσετε τους λόγους παρακμής των αστικών κέντρων και τους λόγους ακμής της Ερμούπολης, του Πειραιά και άλλων λιμανιών εξαγωγικού εμπορίου.

13.

ΠΗΓΗ

Αποδεσμευμένοι από τους εξαναγκασμούς που υφίσταντο ως “υποταγμένη εθνότητα” στο πλαίσιο της Αυτοκρατορίας, οι επιχειρηματίες που εγκαθίστανται στη Σύρα, με επικεφαλής τους Χιώτες μεγαλεμπόρους, θα μπορέσουν επιτέλους να αξιοποιήσουν το εμπορικό τους ταλέντο. Καθώς ελέγχουν τα δίκτυα των ανταλλαγών στην περιοχή, και βρίσκονται σε διαρκή επαφή με τους συγγενικούς τους ελληνικούς εμπορικούς οίκους της διασποράς, στο Λονδίνο, τη Μασσαλία, το Άμστερνταμ, την Τερνέστη ή την Οδησό, θα καταστήσουν τη νέα τους πατρίδα αναγκαίο ενδιάμεσο σταθμό στην κίνηση των ανταλλαγών ανάμεσα σε Δύση και Ανατολή. “Επειδή και σεις μετέρχεσθε το εμπόριον της μανιφατούρας, έχετε μέγα συμφέρον να εξοδεύετε όσον δύνασθε πράγμα εδώ, καθώς και άλλοι κάμνουν (...). Είναι περιττόν να σας είπω ότι αι υποθέσεις σας θέλουν θεωρείσθαι με συγγενικόν ζήλον...”, γράφει ο Λουκάς Ράλλης, πιθανότατα στους συγγενείς του στο Λονδίνο. Η Σύρα θα γίνει, λοιπόν, ένα είδος αποθήκης, ένα εμπορικό πρακτορείο της ανατολικής Μεσογείου. Αγοράζει από τη Δύση, χονδρικά και επί πιστώσει τις περισσότερες φορές, υφάσματα βαμβακερά και μάλλινα, σιδηρικά και είδη κιγκαλερίας, δέρματα και ζάχαρη, και τα συγκεντρώνει στις αποθήκες της διαμετακόμισης ώσπου να τα μοιράσει σιγά σιγά στα διάφορα λιμάνια της Ελλάδας και του Αρχιπελάγους, “όπου οι αποστολές εμπορευμάτων γίνονται σταδιακά, κάθε φορά που παρουσιάζονται οι αντίστοιχες ανάγκες...”. Σε αντάλλαγμα συγκεντρώνει και εξάγει τα προϊόντα του περίγυρου: δημητριακά, σπόγγους και ακατέργαστα δέρματα, βερμιγιόν και φυσικά το μετάξι.

.....
Εδώ οι εμπορικές και τραπεζικές πράξεις αποτελούν μέρος της καθημερινότητας: το παιγνίδι με τις μεταβολές των τιμών στο χρόνο ή με τις διαφορές τους από τόπο σε τόπο, οι αγοραπωλησίες συναλλαγμάτων, η προεξόφληση συναλλαγματικών. Χωρίς να ξεχνάμε και τις συμφωνίες για ναύλωση караβιών που κλείνονται επί τόπου· γιατί, εκτός των άλλων, η Σύρα θα γίνει και το κέντρο της ιστιοφόρου εμπορικής ναυτιλίας που ανασυγκροτείται ταχύτατα, μετά τις καταστροφές του πολέμου, και ξαναβρίσκει την κυρίαρχη θέση της στην ακτοπλοΐα του Αρχιπελάγους, αλλά και στη μεταφορά των δημητριακών από τη Μαύρη Θάλασσα και τις εκβολές του Δούναβη στη Μασσαλία και το Κάδιξ.

Χρ. Αγγριαντώνη, Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σσ. 84-86

Να προσδιορίσετε τους λόγους οικονομικής ευημερίας της Σύρου κατά τις πρώτες δεκαετίες της ζωής του ελληνικού κράτους.

14.

ΠΗΓΗ 1

Η Μεγάλη Ιδέα

Η προώθηση της επεκτατικής πολιτικής των διαφόρων εθνικών συνόλων βρισκόταν στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου αιώνα στην ημερήσια διάταξη, στο μέτρο που ήταν πια σαφές ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν μπορούσε πια να αναστείλει το διαμελισμό της παρά μόνο βραχυπρόθεσμα. Σ' αυτό το πλαίσιο πρέπει να τοποθετηθεί η βαθμιαία αλλαγή της πολιτικής στάσης της ελληνικής μεγαλοαστικής τάξης από το τέλος του 19ου αιώνα και πέρα.

Πράγματι, στα πρώτα πενήντα περίπου χρόνια της ανεξαρτησίας, η αστική τάξη της διασποράς αντιμετώπιζε με καχυποψία την οποιαδήποτε απόπειρα επεκτατισμού της ανεξάρτητης Ελλάδας προς τα οθωμανικά εδάφη. Και αν τα εθνικιστικά όνειρα της «Μεγάλης Ιδέας» κυριαρχούσαν στα διευθυντικά στρώματα και στη μικροαστική τάξη του ανεξάρτητου βασιλείου, δε συνέβαινε το ίδιο με την ελληνική αστική τάξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που ήταν υποχρεωμένη από τα ίδια τα πράγματα να υιοθετεί μια στάση συμβιβαστική και εφεκτική. Είναι αλήθεια ότι η διαφορά ανάμεσα στις δυο αυτές αντιτιθέμενες θέσεις, όσον αφορά στο μέλλον του έθνους, δεν κρυσταλλώθηκε ποτέ σε οξείες πολιτικές συγκρούσεις. Αυτό όμως οφείλεται, κυρίως, στο γεγονός ότι το ελληνικό κράτος εξαναγκάστηκε πολλές φορές να απαρνηθεί τις επεκτατικές και φιλοπόλεμες τάσεις του κάτω από την πίεση της Μεγάλης Βρετανίας, η οποία φρόντιζε διαρκώς και με κάθε τρόπο να διατηρεί την εδαφική ακεραιότητα της Αυτοκρατορίας. Δεν υπήρξε πολιτική ή διπλωματική κρίση στο χώρο των Βαλκανίων και της Εγγύς Ανατολής που να μη συνοδεύτηκε από αναζωπύρωση του ελληνικού εθνικισμού, ο οποίος επιζητούσε μόνιμα τη δυναμική υλοποίηση της μεγάλης ιδέας. Παρ' όλες όμως τις πιέσεις των ασυγκράτητων εθνικιστικών στοιχείων η Ελλάδα δεν μπόρεσε ποτέ, ως το 1897, να προβεί σε ένοπλη αντιπαράθεση με τους Τούρκους. Οι μεγάλες δυνάμεις, και ιδίως η Μεγάλη Βρετανία, δε δίστασαν να χρησιμοποιήσουν όλα τα μέσα για να αποτρέψουν ανάλογο ενδεχόμενο. Διαβήματα, πιέσεις, απειλές και υποσχέσεις, και στην ανάγκη άμεσες στρατιωτικές επεμβάσεις και ναυτικοί αποκλεισμοί, εξασφάλισαν την ελληνική «ουδετερότητα» μπροστά στις αλλεπάλληλες κρίσεις και επιμήκυναν τεχνητά, για μισόν αιώνα, την «Ραχ Οττομανίκα» στα Νότια Βαλκάνια. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό, ότι όλες οι επεκτάσεις του ελληνικού εδάφους στο 19ο αιώνα δεν αποτέλεσαν κατακτήσεις των Ελλήνων, αλλά επιβλήθηκαν από την Μεγάλη Βρετανία, στο πλαίσιο μιας πολιτικής «βαλκανικής ισορροπίας», που διακυβευόταν από την προώθηση των αυστριακών, γερμανικών και κυρίως, των ρωσικών επεκτατικών σχεδίων.

Έτσι, η αντικειμενική διάσταση ανάμεσα στα συμφέροντα της «κατεστημένης» μεταπρατικής αστικής τάξης και στο λαϊκισμό της Μεγάλης Ιδέας, που ήταν ανεξίτηλα τυπωμένος στις συλλογικές συνειδήσεις των μικροαστικών στρωμάτων και των λαϊκών μαζών του ανεξαρτήτου βασιλείου, δεν εκφράστηκε ποτέ με ενάργεια. Οι πολιτικές επιλογές προκαταλαμβάνονταν από τη βρετανική κηδεμονία: εκείνη επέβαλε μόνιμα στην Ελλάδα μια στάση ουδετερότητας και μετριοπάθειας, που ταυτιζόταν απόλυτα με τα συμφέροντα των μεγαλοαστών της διασποράς, αφού πίεζαν και αυτοί προς την ίδια κατεύθυνση.

Θα αναφέρουμε ακόμα την ομόθυμη σχεδόν η υποστήριξη που επιφύλαξε η αστική τάξη του εξωτερικού στα αγγλόφιλα πολιτικά κόμματα, που υπήρξαν απρόθυμα σε κάθε άμεση προσπάθεια υλοποίησης της Μ. Ιδέας.

Αν είναι συμπτωματικό το γεγονός ότι από την περίοδο αυτή η μεγαλοαστική τάξη αρχίζει να δραστηριοποιείται πολιτικά. Οι επεκτατικές επιχειρήσεις των Ελλήνων, που ως το 1900 απέβλεπαν κυρίως στη διεύρυνση της «πολιτιστικής» και οικονομικής τους εμβέλειας, θα πάρουν στο μέλλον άμεσα πολιτική μορφή. Γάλλοι και Άγγλοι αξιωματικοί αναδιοργανώνουν τον ελληνικό στρατό, που με τη μορφή άτακτων ομάδων πολεμάει άλλωστε στη Μακεδονία ενάντια στις βουλγαρικές ομάδες, που από την πλευρά τους εκπαιδεύονται από Πρώσους αξιωματικούς. Όλοι οι οικονομικοί πόροι των Ελλήνων διοχετεύονται σ' αυτή την «υψίστη εθνική προσπάθεια» και για πρώτη φορά οι μεγαλοκεφαλαιούχοι όχι μόνο δεν αντιτίθενται αλλά και συμμετέχουν ενεργά. Η επαπειλούμενη άμεση αντιπαράθεση των βαλκανικών εθνικισμών, που αντιστοιχούσε σε μιαν αύξουσα ένταση ανάμεσα στις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις του κέντρου, δεν τους άφηνε πια περιθώρια εκλογής. Το οικονομικό τους μέλλον εμφανιζόταν τώρα πια σα συνάρτηση της δυνατότητας του ελληνικού κράτους να επιβάλει, πάντοτε με τη βοήθεια της Αγγλίας, ένα διαμοιρασμό όσο το δυνατόν συμφερτικότερο. ...

Όταν, λοιπόν, το 1910 ο Βενιζέλος κατέλαβε την εξουσία, η ελληνική μεγαλοαστική τάξη για πρώτη φορά αποδέχθηκε ομόφωνα να ρίξει το πολιτικό, και κυρίως το οικονομικό της βάρος, στην προετοιμασία της αναδίπλωσης των «εθνικών πεπρωμένων». Κατά τον Λούντ Τζώρτζ, επρόκειτο για την αντιπαράθεση του χριστιανικού πολιτισμού με την τουρκική βαρβαρότητα. Δυο χρόνια αργότερα, ξεσπάνε οι βαλκανικοί πόλεμοι του 1912-1912 και την επόμενη χρονιά αρχίζει ο Μεγάλος πόλεμος. Το ανατολικό ζήτημα βαίνει προς τη λύση του, ενώ για τους Έλληνες κεφαλαιούχους διακυβεύονται πια τα πάντα. Έτσι πολλαπλασιάζονται οι χρηματοδοτήσεις των στρατιωτικών δαπανών και διατίθενται άφθονα μέσα για την οργάνωση των άτακτων ομάδων στις παραμεθόριες περιοχές. Ολόκληρη η τεράστια οικονομική υποδομή του ελληνικού μεταπρατικού συστήματος τίθεται βαθμιαία στην υπηρεσία των σχεδίων της ελληνικής κρατικής εξουσίας. ...

Θ' αναφέρουμε την περίπτωση της ελληνικής αστικής τάξης του Λονδίνου (αδελφοί Ράλλη, Σταυρίδης, και οι εφοπλιστές Σταθάτος, Λυκιαρδόπουλος, Σκυλίτσης).

Ως τους βαλκανικούς πολέμους, ο κύκλος αυτός δεν είχε δείξει και μεγάλο ενδιαφέρον για τις τύχες της Ελλάδας. Μόνο μετά το 1912-1913 διαμορφώθηκε σε ομάδα πίεσης για την προώθηση των επεκτατικών συμφερόντων της χώρας. Έτσι, η μεταπρατική μεγαλοαστική τάξη, στο σύνολό της, συμμετέχει για πρώτη φορά άμεσα στην οργάνωση του ελληνικού επεκτατισμού που επακολούθησε μετά την άνοδο του Βενιζέλου. Θα ήταν βέβαια πολύ σχηματικό να υποστηρίξει κανείς ότι ο Βενιζέλος υπήρξε ο άμεσος και συνειδητός «πράκτορας» του μεγάλου κεφαλαίου ή και του βρετανικού ιμπεριαλισμού. Χωρίς αμφιβολία, η εξωτερική πολιτική των φιλελευθέρων χαρακτήρηκε με γνώμονα τα γενικότερα εθνικά συμφέροντα και όνειρα και τουλάχιστον μέχρι τον εθνικό διχασμό η πολιτική αυτή ανταποκρινόταν στις επιθυμίες όχι μόνο της άρχουσας τάξης αλλά ολόκληρου του λαού.

Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, σσ. 364-370

ΠΗΓΗ 2

Το σημαντικότερο ιδεολογικό στοιχείο της πολιτικής ζωής, η Μεγάλη Ιδέα, δεν ήταν βεβαίως και στοιχείο ιδεολογικής διάκρισης: όλα τα κόμματα συμφωνούσαν γύρω από τα βασικά προβλήματα του ελληνικού αλυτρωτισμού. Η μόνη περιοχή διαφωνιών ήταν η τακτική που θα έπρεπε ν' ακολουθήσει η εκάστοτε κυβέρνηση. Η παθολογική διόγκωση του αλυτρωτισμού αποδεικνύει την αποδέσμευση των κομμάτων από τις πραγματικότητες της οικονομικής αθλιότητας και της κοινωνικής αδικίας – ενώ από την άλλη πλευρά επέτρεπε και συντηρούσε αυτή την αποδέσμευση, αποσπώντας την προσοχή των κατωτέρων τάξεων από τα προβλήματά τους. Εννοείται ότι αυτό δεν σημαίνει ότι ο ελληνικός αλυτρωτισμός δημιουργήθηκε σε μian εσκεμμένη προσπάθεια να μεταστρέψει την προσοχή του λαού από τις αδικίες του συστήματος. Ο εθνικισμός ήταν φαινόμενο γενικό στην Ευρώπη του 19ου αιώνα, συνέπεια ενός εξαιρετικά περίπλοκου πλέγματος διεθνών και εσωτερικών συνθηκών. Απλοϊκή είναι επίσης και η άλλη, αρκετά κοινή άποψη, ότι η Μεγάλη Ιδέα ήταν «δημιούργημα» της αστικής τάξης. Μπορεί βέβαια να χρησιμοποιήθηκε πολιτικά από τα κόμματα, δεν ήταν, όμως, μια τακτική που «επέβαλαν» οι αστοί. Η προσπάθεια να μεταστρέφεται η προσοχή του λαού από τα εσωτερικά προβλήματα σε σωβινιστικές εξάρσεις είναι συνηθισμένη διέξοδος για κυβερνήσεις που αντιμετωπίζουν δυσκολίες.

Γ. Δερτιλή, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση (1880-1909)*, σσ. 129-131

ΠΗΓΗ 3

Η Μεγάλη Ιδέα, παρά την παραδοσιακή της αμφίεση, φορτίστηκε, τουλάχιστον μετά το 1880, μ' ένα απολύτως εκσυγχρονισμένο περιεχόμενο: ήταν η κινητήρια ιδέα για την αστική ανάπτυξη και την εθνική συσπείρωση των Νεοελλήνων...

Η Μεγάλη Ιδέα είχε ένα επιπρόσθετο πλεονέκτημα: ήταν ιδέα βαθύτατα δημοφιλής στα πλατιά στρώματα του πληθυσμού. Η ιδέα αυτή είχε έναν έντονα

λαϊκό χαρακτήρα, ο οποίος οφειλόταν όχι μόνο στην ιστορική της προέλευση, αλλά και στο ότι την ασπάζονταν τα λαϊκά κυρίως στρώματα σε όλη την περίοδο του 19ου αιώνα. Ο απλά λαϊκός χαρακτήρας της Μεγάλης Ιδέας δε βρέθηκε ασφαλώς σε αντίθεση με την προοπτική της αστικής αναπτύξεως, ιδίως μετά το 1880. Αντίθετα μάλιστα, σε εποχές ανόδου του αστισμού, όπως μετά το 1880, τα αστικά κινήματα συγχέονταν με τα λαϊκά. Αυτό είναι ακόμα περισσότερο αισθητό όταν η προοπτική της αστικής αναπτύξεως συγχέεται με τα προβλήματα εθνικής ολοκλήρωσεως. Στην περίπτωση αυτή, η πρακτική των λαϊκών τάξεων απέβαινε η κινητήρια δύναμη για την ολοκλήρωση της αστικής ανελιξεως. Επίσης στην ίδια περίπτωση, λόγω ακριβώς του εθνικού προβλήματος, ο αστισμός έπαιρνε τα χαρακτηριστικά του λαϊκιστικού κινήματος. Έτσι, μετά το 1880, στην Ελλάδα παρουσιάσθηκε ανανεωμένο το κίνημα του εθνισμού και της Μεγάλης Ιδέας. Η ανανέωση εννοείται σε τρία επίπεδα: α) η ιδέα αυτή ανταποκρίνεται σε μια νέα πραγματικότητα που διαμορφώνεται γύρω από το Αιγαίο, β) συνδυάζεται ο αστισμός με το λαϊκισμό και γ) η ανόρθωση του ελλαδικού κράτους επιβάλλεται ως προϋπόθεση για την εθνική ολοκλήρωση.

Αυτά όλα εξηγούν την αιφνίδια στροφή και το ενδιαφέρον των Ελλήνων διανοουμένων για καθετί που θεωρούνταν και αναγνωριζόταν ως «λαϊκό». Εθνισμός, λαϊκισμός, αστισμός αποτελούσαν τις τρεις συνιστώσες του ιδεολογικού κλίματος που διαμορφώθηκε στον ελληνικό χώρο μετά το 1880. Ο νέος ελληνικός εθνισμός προσπαθούσε να συγχρονίσει το βήμα του με εκείνο του ιταλικού και του γερμανικού εθνισμού. Κατά την περίοδο αυτή οι Έλληνες διανοούμενοι άρχισαν να μορφώνονται στο ιδεολογικό κλίμα της Γερμανίας. Ανακάλυπταν τη γερμανική επιστήμη της Λαογραφίας, βάδιζαν στα ίχνη της γερμανικής ιστορικής Σχολής, στο Δίκαιο, στη Φιλοσοφία, στην κοσμοαντίληψη. Το λαϊκιστικό άνοιγμα αποτελούσε στην ουσία μια ανανέωση του κινήματος του αστισμού. Δεν είναι τυχαία η ανακάλυψη της δημοτικής γλώσσας στα χρόνια αυτά (1888) από τους Ψυχάρη, Πάλλη, Εφταλιώτη. Λαϊκή γλώσσα και λαϊκός πολιτισμός στάθηκαν οι βάσεις του ανανεωμένου εθνισμού, που είχε σαν στόχο του την εθνική συσπείρωση και την αστική ανάπτυξη. ... Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, το κρίσιμο ζήτημα ήταν η ενσωμάτωση του λαϊκού παράγοντα μέσα στο σχέδιο για την εθνική ολοκλήρωση και την αστική ανόρθωση. ...

I.E.E., τόμος ΙΔ', σσ. 57-58

Με βάση τα παραθέματα και τις ιστορικές σας γνώσεις:

- α) Αφού διακρίνετε τη διαφορά στην αποδοχή της Μεγάλης Ιδέας από την αστική τάξη της διασποράς και από την μικροαστική τάξη του ανεξάρτητου βασιλείου να την αιτιολογήσετε.
- β) Να παρουσιάσετε τις συγκυρίες κάτω από τις οποίες το όνειρο της εθνικής ολοκλήρωσης ενέπνευσε όλο τον ελληνικό λαό μαζί με τις άρχουσες τάξεις του.

- γ) Να σχολιάσετε το παρεμβατικό ρόλο της Μεγάλης Βρετανίας στις επιλογές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής.
- δ) Συμμερίζετε την άποψη ότι *απλοϊκή είναι ... και ... αρκετά κοινή η άποψη, ότι η Μεγάλη Ιδέα ήταν «δημιούργημα» της αστικής τάξης;* Να τεκμηριώσετε την άποψή σας.

15.

ΠΗΓΗ

Μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο και τη συνθήκη του Παρισιού, η διείσδυση της Γαλλίας και της Αγγλίας στις χώρες της Εγγύς Ανατολής, στην Αίγυπτο και στα Βαλκάνια εντείνεται και δημιουργεί στις περιοχές αυτές μια χωρίς προηγούμενο οικονομική κίνηση, όπου μετέχουν ευρύτατα κι οι Έλληνες, διασκορπισμένοι σ' όλες αυτές τις χώρες.

Μ' όλο τον αυξανόμενο εθνικισμό των βαλκανικών λαών, την οικονομική ανάπτυξη των ντόπιων και τον ανταγωνισμό των Ευρωπαίων και Εβραίων καπιταλιστών, οι ελληνικές παροικίες των Βαλκανίων συνεχίζουν να κατέχουν την πρώτη θέση στην οικονομία των παραπάνω χωρών. Στο Δούναβη δυο χιλιάδες πλοία (σε σύνολο τριών χιλιάδων) έπλεαν μ' ελληνική σημαία. Το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου του Ευξείνου Πόντου διεξαγόταν από Έλληνες εγκαταστημένους στη Ρωσία. Ο Ελληνισμός της Αιγύπτου, χάρη στην υποστήριξη του Μουχαμέτ Αλή και των διαδόχων του αρχίζει ν' αποκτά σημασία. Απ' το 1841, το ελληνικό ναυτικό αντιπροσωπεύει το τρίτο του συνολικού εμπορίου της Αλεξάνδρειας. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα για την εξέλιξη του έθνους στάθηκε η οικονομική ανάπτυξη των Ελλήνων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Την επέκταση αυτή διευκόλυναν οι προσπάθειες των Αγγλογάλλων προς αναδιοργάνωση της Τουρκίας, το Τανζιμάτ του 1839 και προπαντός το Χάτι-Χουμαγιουν του 1856 που θεωρητικά τοποθετούσε τους ραγιάδες στο ίδιο επίπεδο με τους Μουσουλμάνους, κι η εμπορική συνθήκη του 1855 ανάμεσα στην Πύλη και την Ελλάδα. Οι Έλληνες μπόρεσαν έτσι να επωφεληθούν απ' τις μεγάλες επιχειρήσεις των Άγγλων στην Τουρκία (σιδηροδρόμους, τηλεγραφικές γραμμές) και να συμμετάσχουν σ' αυτές. Απ' το 1860 κυρίως σημειώνεται η επιρροή τους ως τραπεζιτών και σαν εταίρων των αγγλικών οίκων στις αγορές της Εγγύς Ανατολής.

Κατά την ίδια περίοδο, ανάμεσα στα 1856 και στα 1875, παρατηρούνται οι πρώτες πρόοδοι, αργές μα συνεχείς, της οικονομίας του ελληνικού βασιλείου. Η χωρητικότητα του εμπορικού ναυτικού στόλου περνά από 85.502 τόννους το 1838, σε 268.600 τόννους το 1858. Απ' το 1856 η Ελλάδα εισάγει την ατμοπλοία. Η γενική χωρητικότητα περνά από 330.000 το 1866 σε 404.000 το 1870, για να πέσει το 1875 σε 262.032 εξαιτίας της εγκατάλειψης των ιστιοφόρων. Αρχίζουν επίσης να παίρνονται μέτρα για την διευκόλυνση της ναυσιπλοΐας και του εμπορίου: κατασκευή κι επισκευή λιμανιών, τηλεγραφικές συγκοινωνίες (1859), ταχυδρομικές υπηρεσίες (1862), κατασκευή περιορισμένου οδικού δικτύου, εγκατάλειψη του παλιού τελωνειακού συστήματος ad

valorem, εισαγωγή απ' το 1856 κύκλων εμπορικών μαθημάτων σε ορισμένα σχολεία μέσης εκπαίδευσης. Ακολουθεί μια υπολογίσιμη ανάπτυξη του εμπορίου ...

Η οικονομική ανάπτυξη συνοδεύεται από αύξηση του πληθυσμού. Αυτή δεν οφείλεται μόνο στη φυσική άνοδο, αλλά και στην άφιξη στην Ελλάδα σημαντικού αριθμού Ελλήνων απ' τα Βαλκάνια και την Τουρκία. Από 850.246 κατοίκους το 1840, ο πληθυσμός περνά σε 1.035.527 το 1853 και σε 1.096.810 το 1861.

Η οικονομική ανάπτυξη του Ελληνισμού, όσο μέτρια κι αν είναι συγκρινόμενη με την ανάπτυξη των δυτικών εθνών κι ακόμα με την ανάπτυξη που ακολούθησε μετά το 1875 στην Ελλάδα, αποτελεί ωστόσο πραγματική πρόοδο. Η ελληνική αστική τάξη ισχυροποιείται και προσπαθεί, με την απαλλαγή της απ' την παλιά κάστα των προκρίτων και γαιοκτημόνων, να τροποποιήσει και προσαρμόσει στις νέες ανάγκες, τα νομικά και πολιτικά πλαίσια της Ελλάδας.

...

Γ. Σβωρώνου, *Επισκόπηση της νεοελληνικής Ιστορίας*, σσ. 89-90

Με βάση το παράθεμα και τις πληροφορίες που σας δίνει το βιβλίο σας: Να προσδιορίσετε τα χαρακτηριστικά της πρώτης περιόδου ανόδου της ελληνικής οικονομίας, που κατά τον Σβωρώνο, οριοθετείται από τον Κριμαϊκό πόλεμο μέχρι το 1875.

16.

ΠΗΓΗ 1

Ο Γουσταύος Εϊχτάλ, οπαδός του Γάλλου Σαιν Σιμόν που άφησε το Παρίσι και ήλθε στην Ελλάδα το φθινόπωρο του 1833 για να προσφέρει τις υπηρεσίες του στο ελληνικό λαό, κράτησε σημειώσεις για την οικονομικοκοινωνική κατάσταση των χωριών και πόλεων που επισκέφτηκε.... Σ' ένα του γράμμα μας δίνει πληροφορίες για την κατάσταση του Ναυπλίου, της τότε πρωτεύουσας της Ελλάδας:

«...Ποιο έθνος βρέθηκε ποτέ εις την σημερινήν κατάστασιν της Ελλάδος; Η γη (είναι) ακαλλιέργητη, ουδεμία βιομηχανία υπάρχει. Ούτε ένα εργοστάσιο. Ο χωρικός αγοράζει από τους ξένους το ψωμί του, τα λίγα ενδύματα, όσα έχει τα βόδια του, τα άλογά του, τα εργαλεία του, το ποτήρι του ως κι αυτές τις σανίδες του! Η τέτοια εισαγωγή από το εξωτερικό, μπορούσε μέχρι τινός να μην είναι τόσο κακό, μπορούσε μάλιστα να είναι καλό, εάν η γεωργία παρείχε βάση συναλλαγής. Αλλά και η γεωργία μένει νεκρή από έλλειψη μέσων...».

Συνεχίζοντας τις σημειώσεις του μας πληροφορεί για τον πληθυσμό, το κλίμα και για τους ελώδεις πυρετούς, που μαστίζουν όλη την περιοχή:

«Η επαρχία (Θηβών) περιέχει μόνο 15.000 ψυχές αδύνατο δε να θρέψη δεκαπλούν αριθμόν. Οι κάτοικοι εν γένει πτωχότατοι. Το κλίμα ευκρατέστατον. Εν τούτοις επικρατούν διαλείποντες πυρετοί, επιδημικοί, αποδιδόμενοι εις την μεγάλην του έτους ξηρασίας...».

Ο Εϊχτάλ ήταν αγνός φιλέλληνας, είχε θερμό ενδιαφέρον για την ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας στην Ελλάδα. Όταν όμως μαθεύτηκε πως ήταν

σαισιμονιστής, παύτηκε από την κρατική θέση στην οποία διορίστηκε και διώχτηκε από την Ελλάδα. Τις σημειώσεις του ημερολογίου του και τις επιστολές που έγραψε από την Ελλάδα τις μετέφρασε και τύπωσε ο Δ. Βικέλας (Διαλέξεις και Αναμνήσεις, Αθήνα 1893).

Γ. Κορδάτου, Ιστορία της Ελλάδας, σσ. 12-13

ΠΗΓΗ 2

Το έργο στο οποίο έστρεψε ιδιαίτερα στα χρόνια 1856-1859 την προσοχή της η κυβερνητική μέριμνα και που θα γινόταν περιώνυμο στις επόμενες δεκαετίες με τις περιπλοκές του, από οικονομικής απόψεως, ήταν η αποξήρανση της λίμνης της Κωπαΐδος. Την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1856, ύστερα από ένα χειμώνα παγετού, σπάνιου στα μετεωρολογικά χρονικά, επικράτησε τόσο μεγάλη ξηρασία που «επήνεγκεν τσαούτην ελάττωσιν των υδάτων της Κωπαΐδος λίμνης, ώστε εφάνη σχεδόν αποξηρανθείσα». Το γεγονός αυτό έδωσε αφορμή στο να μπει σε ενέργεια ένα όνειρο όχι μόνο των γύρω κατοίκων, αλλά και των κυβερνήσεων. Είχαν προηγηθεί άλλωστε μελέτες Ελλήνων και ξένων ειδικών. Έτσι με την ευκαιρία της ξηρασίας του 1856 «εγένετο η κάθαρσις των κυριωτέρων φυσικών υπωρύγων από των εν αυταίς υλών, προβάσα εις υπόγειον μήκος 250 ως έγγιστα βασιλ. πήχεων ως και η κάθαρσις ενός των αρχαίων φρεάτων δια δραχμών 20.300». Το ποσό αυτό ήταν περισσότερο από το μισό του συνολικού ποσού που δαπανήθηκε από εγγειοβελτιωτικά έργα όλης της χώρας... Στα τέλη του 1858 ο Άγγλος Γουέμπστερ ήρθε σε διαπραγματεύσεις με την κυβέρνηση για το θέμα της αποξήρανσης της λίμνης. Υπολογίζοντας ότι με 150.000 λίρες στερλίνες θα κατάφερε να αποπερατώσει το έργο, πρότεινε τους όρους του: Για μια πενταετία θα απολάμβανε αφορολόγητη εκμετάλλευση των γαιών της Κωπαΐδας και για 99 χρόνια θα διατηρούσε το προνόμιο της εκμετάλλευσης αυτής, με πληρωμή διπλής δεκάτης πάνω στα προϊόντα. Το έργο αυτό δεν πραγματοποιήθηκε τότε, γιατί ο Γουέμπστερ δεν κατάφερε να βρει τα σχετικά κεφάλαια στη χρηματαγορά του Λονδίνου...

ΔΑΠΑΝΕΣ ΓΙΑ ΕΓΓΕΙΟΒΕΛΤΙΩΤΙΚΑ ΕΡΓΑ

(Περίοδος 1856-1859)

Έτος	Ποσό σε δραχμές
1856	34.975,13
1857	23.238,94
1858	27.117,54
1859	59.843,94

Ι.Ε.Ε, τ. ΙΓ', σ. 175

Λαμβάνοντας υπόψη σας το περιεχόμενο των παραθεμάτων και με βάση τις ιστορικές σας γνώσεις:

α) Να διερευνήσετε τα αίτια που καθιστούσαν επιτακτική την αποξήρανση των ελών και λιμνών.

- β) Να παρουσιάσετε τις επιπτώσεις που είχε η ύπαρξή τους στην εθνική υγεία και οικονομία.
- γ) Να αναφέρετε τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ολοκληρώθηκε το αποξηραντικό έργο της Κωπαϊδος και τους λόγους για τους οποίους καθυστέρησε.

17.

ΠΗΓΗ

Η έλευση των Σιδηροδρόμων (στην Ευρώπη)

Οι σιδηρόδρομοι ως μεταφορικά μέσα αγαθών

Οι σιδηρόδρομοι γεννήθηκαν για να ικανοποιήσουν δυο ανάγκες: η πρώτη ήταν η προφανής επιθυμία από μέρους των επιχειρηματιών να μεταφέρουν τα αγαθά τους όσο το δυνατό γρηγορότερα και φτηνότερα σε μεγάλες αποστάσεις. Παρά τις βελτιώσεις στις μεταφορές που ήδη έχουν αναφερθεί, την περίοδο πριν το 1830, η διακίνηση βαριών υλικών, ιδιαίτερα του γαιάνθρακα, παρέμεινε προβληματική. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο πρώτος σύγχρονος σιδηρόδρομος κατασκευάστηκε στην Αγγλία το 1825 από το ανθρακωρυχείο *Durham* του Στόκτον μέχρι το Ντάρλινγκτον κοντά στην ακτή.

Οι σιδηρόδρομοι κίνητρο ανάπτυξης της βιομηχανίας

Οι σιδηρόδρομοι επίσης κατασκευάστηκαν για να ικανοποιήσουν και κάτι παραπάνω από απλές βιομηχανικές ανάγκες: συγκεκριμένα, την ανάγκη των καπιταλιστών να επενδύσουν κεφάλαια. Άγγλοι, όπως εκείνοι που είχαν κάνει μεγάλες περιουσίες με την υφαντουργία, αφού πλήρωναν τα ημερομίσθια των εργατών τους και επανεπένδυαν μεγάλα κεφάλαια στα εργοστάσιά τους, διέθεταν πλεονασματικά κέρδη τα οποία ήθελαν να τους αποδώσουν νέα κέρδη, αρκετά και σίγουρα.

Η έκρηξη στους σιδηροδρόμους ήταν μια έκρηξη της εκβιομηχάνισης γενικά. Όχι μόνο αύξησε τεράστια τη ζήτηση γαιάνθρακα και πολλών βιομηχανικών αγαθών -σιδηροτροχιών, ατμομηχανών, βαγονιών, κλειδιών σιδηροδρομικών γραμμών- αλλά, επιτρέποντας επιπλέον στα αγαθά να μετακινούνται γρηγορότερα από το εργοστάσιο στο πρατήριο οι σιδηρόδρομοι ελάττωσαν το χρόνο που απαιτούσαν για την πώληση των αγαθών αυτών. Γρηγορότερες πωλήσεις σήμαιναν με τη σειρά τους γρηγορότερη απόδοση του επενδυμένου κεφαλαίου, χρημάτων που μπορούσαν να επανεπενδυθούν για την παραγωγή περισσότερων αγαθών. Τελικά, με το άνοιγμα, σ' ολόκληρο τον κόσμο αγορών, σε βαθμό που δεν είχε γίνει ποτέ πριν, η έκρηξη των σιδηροδρόμων προκάλεσε την παραγωγή τέτοιων ποσοτήτων υλικών αγαθών, ώστε να εξασφαλίσει τη γρήγορη ολοκλήρωση της εκβιομηχάνισης της Δύσης.

E. Burns, *Ευρωπαϊκή Ιστορία*, τόμος II, Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 29-30

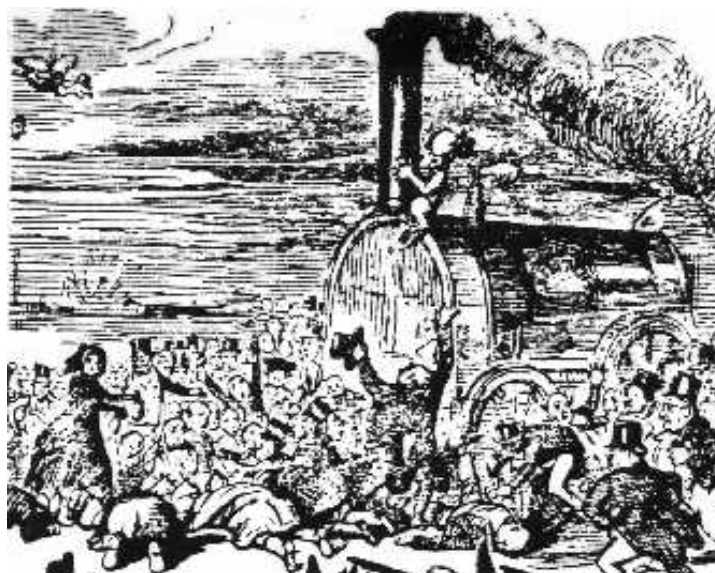
Η Ελλάδα έχει ανάγκη σιδηροδρόμων

Τοιοιτοτρόπως (σημ.: με την κατασκευή σιδηροδρομικού δικτύου) δε οι γεωργοί θα ηύξανον τας εργασίας των, θα κέρδαινον περισσότερα, και φυσικῶ των λόγων θα εβελτιούτο ο υλικός και ηθικός βίος των, και η ανταλλαγή των προϊόντων αμφοτέρων των μερών θα ηύξανε την ποιότητα, την ποσότητα και το κέρδος. Επειδὴ δε την γεωργίαν παρακολουθοῦσι πάντοτε αἱ τέχναι και ἡ βιομηχανία, ως και τανάπαλιν, πολλῶν γεωργικῶν προϊόντων, μεταβαλλομένων εἰς βιομηχανικά προϊόντα, θα ανεπτύσσοντο συγχρόνως αἱ τέχναι και ἡ βιομηχανία. Τα ἕως τότε δε εἰσαγόμενα ομοειδῆ προϊόντα θα ἔπαυον, και το εκ τούτων περίσσειμα των χρημάτων μας προκύπτων θα το μεταχειριζόμεθα εἰς προμήθειαν νέων προϊόντων ξένων, ἢ εγχωρίων, ἢ και ἄλλων ηθικῶν απολαύσεων ὅχι ὅπως κατασταθῶμεν αὐτάρκεις, ὅπερ ἀδύνατον, ἄσκοπον και ἐπιβλαβές, μ' ὅλην την σημασίαν ἣτις εσχάτως ἀπεδόθη εἰς την ἰδέαν ταύτην, ἀλλ' ὅπως δια της αὐτῆς εργασίας, λαμβάνομεν ὅσον το δυνατόν περισσότερα. Διότι οἱ σιδηρόδρομοι δεν ἐκμεταλλεύονται μόνον τας υπάρχουσας ἀνάγκας, ἀλλὰ πλάττουσι και ἄλλας νέας.

A.N. Βερναρδάκη, Περί του ἐν Ἑλλάδι Ἐμπορίου, ἐν Αθήναις 1885, σσ. 348-349.

ΕΙΚΟΝΑ

Γελοιογραφία: Επενδυτική Υστερία στην δεκαετία του 1840 (Punch)

Αφού μελετήσετε τα παραθέματα και λάβετε υπόψη τις σχετικές πληροφορίες του σχολικού βιβλίου, να σχολιάσετε τη φράση του βιβλίου σας: «... Ο σιδηρόδρομος έγινε το σύμβολο των νέων καιρών... και το συνώνυμο της ανάπτυξης στον 19ο αιώνα».

18.

ΠΗΓΗ 1

Οι σιδηρόδρομοι είναι μέσον ή όργανον μεταφοράς, και όπως παν όργανον πρέπει να ήναι ανάλογον και σύμμετρον προς τον σκοπόν του όπως ήναι χρήσιμον, ούτω και οι σιδηρόδρομοι, ίνα ώσι χρήσιμοι, πρέπει ν' αποφέρωσι τουλάχιστον τα της εκμεταλλεύσεώς των, ως και τον τόκον και το χρεωλύσιον των δαπανηθέντων κεφαλαίων.

A. N. Βερναρδάκη, *Περί του εν Ελλάδι Εμπορίου*, σ. 366

ΠΗΓΗ 2

Η κατασκευή σιδηροδρόμων – Αποτίμηση

Τα δημόσια έργα και κυρίως η κατασκευή σιδηροδρόμων δε φαίνεται να απέδωσαν ή τουλάχιστον δεν επιτέλεσαν το σκοπό για τον οποίο εκτελέστηκαν. Αν επιχειρήσουμε μια πρώτη αποτίμηση, θα διαπιστώσουμε ότι τα δημόσια έργα, κυρίως όμως η κατασκευή σιδηροδρόμων στις προηγμένες χώρες (στο τρίτο τέταρτο του 19ου αιώνα) λειτούργησαν ως παράγοντες

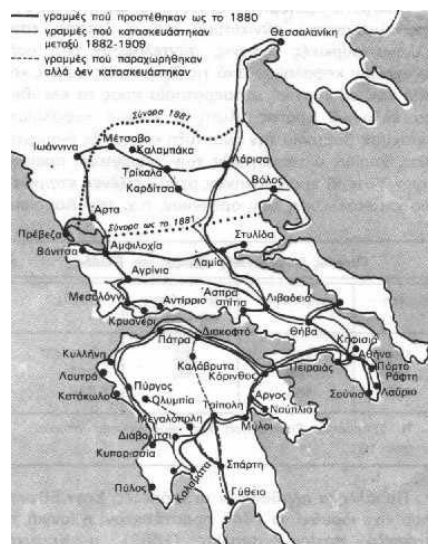
καπιταλιστικού μετασχηματισμού, περισσότερο με τις παρενέργειες που είχαν στην εκβιομηχάνιση παρά με τις ωφέλειες στις μεταφορές. Στην Ελλάδα όμως, το μεγαλύτερο μέρος των πρώτων υλών εισαγόταν αυτούσιο, εξαιτίας της ανύπαρκτης βιομηχανίας κατασκευής δικτύου, τροχαίου υλικού κ.ο.κ. Ακόμα και οι τεχνικοί ήταν Γάλλοι και Ελβετοί. Παράλληλα, τα έσοδα των σιδηροδρομικών εταιρειών παραμένουν σχεδόν στάσιμα: 7.500 δρχ. ετησίως κατά χιλιόμετρο το 1884, 82.00 δρχ. το 1895, 9.000 το 1900, και 8.700 το 1910. Ακόμα και η πιο (και μόνη) αποδοτική γραμμή του δικτύου Αθηνών-Πειραιώς αντλούσε μεγάλο μέρος των εσόδων της από τα δημόσια λουτρά και τις άλλες ιδιόκτητες εγκαταστάσεις της στο Φάληρο. Τέλος θα πρέπει να τονίσουμε ότι ο σχεδιασμός του σιδηροδρομικού δικτύου εξυπηρετούσε κυρίως παράλιες περιοχές και αναπόφευκτα ανταγωνίστηκε την ελληνική ναυτιλία, σε μια περίοδο οξύτατης κρίσης και ανταγωνισμού των παγκόσμιων ναυτικών μεταφορών. Σύμφωνα με τον Γ. Δερτιλή, η υποτιθέμενη ένδειξη του καπιταλιστικού μετασχηματισμού της χώρας, με την κατασκευή των σιδηροδρόμων, απλώς συνετέλεσε σε μια βαρύτερη αύξηση της ξένης οικονομικής κυριαρχίας με μέσο το δημόσιο χρέος και, τέλος, στην πτώχευση του 1893.

Σ. Τζόκα, *Ανάπτυξη και Εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα στα τέλη του 19ου αιώνα. Υπανάπτυξη ή Εξαρτημένη Ανάπτυξη*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1998, σσ. 26-27.

ΠΗΓΗ 3

Οι προθέσεις και τα αποτελέσματα της σιδηροδρομικής προσπάθειας

ΕΙΚΟΝΑ

Λ. Παπαγιαννάκη, *Οι Ελληνικοί Σιδηρόδρομοι 1882-40*, Αθήνα 1982
 [Πηγή: *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη (1789-1909)*, Β' τάξη Ενιαίου Λυκείου, σ. 283]

Λαμβάνοντας υπόψη το κείμενο των πηγών και τις σχετικές πληροφορίες του σχολικού βιβλίου, να εξηγήσετε γιατί «το σιδηροδρομικό δίκτυο (της Ελλάδας) δεν κατάφερε να εκπληρώσει τις αναπτυξιακές προσδοκίες που στηρίχθηκαν πάνω του».

19.

ΠΗΓΗ 1

Ο μύθος των ελληνικών σιδηροδρόμων αποπνέει μια ιδιαίτερη ειρωνεία. Η πρώτη φάση της κατασκευής τους (1880-1890) ξεκίνησε σχεδόν σαν αντίδραση ενοχής που η χώρα είχε τόσο πολύ αργήσει να προσχωρήσει στη νέα θρησκεία και από τότε προβάλλεται ως το αναμφίβολο σημάδι της ελληνικής μετάβασης σ' ένα είδος καπιταλισμού. Από πολλές, όμως απόψεις, η χρησιμότητά τους για μια διαδικασία μετάβασης ήταν αμφισβητήσιμη αν όχι τελείως αρνητική. Το ολικό μήκος γραμμών (λιγότερο από 750 μίλια το 1890, περίπου 850 το 1909) δείχνει ότι η ένεση επενδύσεων δεν ήταν αρκετή για να δημιουργήσει συνθήκες οικονομικής απογείωσης. Αλλά και μεγαλύτερες να ήταν οι επενδύσεις, πάλι θα ήταν σχεδόν άχρηστες. Η κατασκευή σιδηροδρόμων δεν μπορούσε να παίξει τονωτικό ρόλο για ανύπαρκτους βιομηχανικούς κατασκευαστές δικτύου και τροχαίου υλικού, ούτε ήταν αρκετά ισχυρό κίνητρο για να δημιουργηθούν τέτοιες βιομηχανίες σε μια χώρα που δεν είχε αρκετό σίδηρο και κάρβουνο. Είναι χαρακτηριστική η αντίθεση με άλλες χώρες, όπου η κατασκευή σιδηροδρόμων λειτούργησε ως καίριος παράγοντας του καπιταλιστικού μετασχηματισμού περισσότερο με τις επενέργειές της στην εκβιομηχάνιση παρά με την ωφέλειά της για τις μεταφορές.

Άλλωστε η σύμπτωση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης δεν επέτρεψε στην Ελλάδα ούτε καν τα ισχνά οφέλη από την κατασκευή των σιδηροδρόμων, που ήταν εφικτά μέσα στις υπανάπτυκτες συνθήκες της οικονομίας της. Αυτά τα οφέλη χρησίμευσαν τελικά μόνο στο να μετριάσουν και να καθυστερήσουν κάπως τη ζημιά της χώρας από τη διεθνή κρίση, ένα είδος άθελης τονωτικής ένεσης. Ακόμα και στον τομέα των μεταφορών η εισφορά του σιδηροδρόμου στην ανάπτυξη της χώρας δεν ήταν αποφασιστική, όχι μόνο γιατί το δίκτυο δεν είχε παντού το ίδιο πλάτος γραμμών αλλά και γιατί είχε κατασκευαστεί ώστε να εξυπηρετεί κυρίως παράλιες περιοχές. Ο ανταγωνισμός της ναυτιλίας θα ήταν ίσως μικρότερη απειλή σ' εποχή οικονομικής άνθησης· έφτασε να είναι σοβαρό εμπόδιο στις συνθήκες οξύτατης κρίσης, που είχαν προξενήσει έναν πόλεμο τιμών στην αγορά των ναυτικών μεταφορών.

Πράγματι, αν ο ανταγωνισμός με τη ναυτιλία ήταν ζημιογόνος για τους σιδηροδρόμους, ήταν ακόμα πιο πολύ για τη ναυτιλία. Οι σιδηρόδρομοι την ανταγωνίστηκαν όχι μόνο με τη λειτουργία τους αλλά και με το ίδιο γεγονός ότι κατασκευάστηκαν. Το στήσιμο τους απορρόφησε τεράστια κονδύλια, που διαφορετικά θα μπορούσαν ίσως να επενδυθούν έγκαιρα στον ναυτιλιακό τομέα. Εκεί ήταν που η Ελλάδα είχε κάποιο είδος συγκριτικού πλεονεκτήματος. Γιατί μια ανανεωμένη ελληνική ναυτιλία δε θα βασιζόταν μόνο στην παράδοση: το άλλο της στήριγμα θα ήταν οι ομογενείς επιχειρηματίες, με την παγκόσμια εμπορική και χρηματιστική τους δραστηριότητα.

Η ολική χωρητικότητα του ελληνικού στόλου έμεινε έτσι στάσιμη για μισό περίπου αιώνα (1860-1901) σε μια περίοδο τεράστιας ναυτιλιακής ανάπτυξης στη Δύση. Μεταξύ 1850 και 1880 η Βρετανία αύξησε κατά 1600% τη χωρητικότητα του ατμοκίνητου στόλου της, ο υπόλοιπος κόσμος κατά 440% ...

Η εσφαλμένη επιλογή είναι λοιπόν ακόμα πιο οφθαλμοφανής στον συσχετισμό της με τα συγκριτικά πλεονεκτήματα της χώρας. Για μια χώρα όπως η Ελλάδα, που αφενός είχε μεγάλη ναυτική παράδοση και αφετέρου αντιμετώπιζε τεράστιες γεωφυσικές δυσχέρειες στην κατασκευή σιδηροδρόμων, ήταν σαφώς προωθύτερη μια κρατική πολιτική, με την οποία υποστηρίζονταν οι σιδηροδρομικές επενδύσεις μεταξύ 1880 και 1910, ενώ η υποστήριξη προς την ατμοκίνητη ναυτιλία ήταν ανέκαθεν συγκριτικά ασήμαντη, τόσο κατά την κρίσιμη περίοδο 1830-1870, όσο και μεταγενέστερα.

Αυτή η αίσθηση λανθασμένων επιλογών δεν αλλάζει, αν δει κανείς και τις ειδικότερες απόψεις του προβλήματος. Οι συνέπειες, π.χ. που είχε η απαρχαίωση των ελληνικών ιστιοφόρων στην ελληνική ναυτιλία και στη διεθνή ανταγωνιστικότητά της θα είχαν αμβλυνθεί, αν μέρος του απαρχαιωμένου δυναμικού με τα πληρώματά του έβρισκε απασχόληση στη λίγο-πολύ αναπτυσσόμενη τότε εσωτερική αγορά. Αυτός όμως θα ήταν δυνατό μόνο αν δεν υπήρχε ο ανταγωνισμός του παράλιου σιδηροδρομικού δικτύου. Το ότι αυτό δεν μπόρεσε να συμβεί, είχε μια παρενέργεια με σημαντικές μακροπρόθεσμες συνέπειες: αυτή η επιπόλαιη αχρήστευση υποτίμησε σε υψηλό βαθμό ένα μεγάλο μέρος του μικρού ολικού κεφαλαίου που είχε σωρεύσει η εγχώρια αστική τάξη, το μέρος εκείνο που είχε επενδυθεί στη ναυτιλία, και μείωσε δραστικά την ικανότητά του να γεννά κέρδη. Αυτός ήταν ένας από τους σημαντικότερους λόγους, για τους οποίους ο πιο ελπιδοφόρος τομέας της ελληνικής οικονομίας και το πιο εύρωστο τμήμα της εγχώριας αστικής τάξης καταδικάστηκαν σε μια μακρόχρονη χειμέρια νάρκη.

Όσο για τους σιδηρόδρομους, το ολικό μήκος του δικτύου έφτασε μόλις τα 1600 μίλια σχεδόν ένα ολόκληρο αιώνα αργότερα, και αυτό σε μία χώρα που είχε πια διπλή έκταση, τετραπλό πληθυσμό και 50-70 φορές μεγαλύτερο εισόδημα από την Ελλάδα του 1890· οι σιδηροδρομικές εκμεταλλεύσεις είχαν πάντα έλλειμμα, όχι μόνο γιατί οι σιδηρόδρομοι είναι συνήθως παθητικοί σε όλο τον κόσμο, αλλά κυρίως γιατί υπήρχαν οι ειδικές ελληνικές συνθήκες που αναφέρθηκαν· και οι κυβερνήσεις του 20ου αιώνα δεν συνέχισαν ουσιαστικά την προσπάθεια ανάπτυξης του δικτύου, ακριβώς επειδή έδειξε ότι δεν ήταν ούτε κοινωνικά επικερδές μεταφορικό μέσο, ούτε κίνητρο για την εγχώρια βιομηχανία. Έτσι η «ηρωική εποχή» των ελληνικών σιδηροδρόμων στα 1880, η υποτιθέμενη ένδειξη του καπιταλιστικού μετασχηματισμού της χώρας, απλώς συντέλεσε σε μια βαρύτερη αύξηση της ξένης οικονομικής κυριαρχίας με μέσο το δημόσιο χρέος και, τέλος στην πτώχευση του 1893.

Γ. Δερτιλή, Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση (1880-1909), σσ. 96-99

Αφού μελετήσετε το παράθεμα και με βάση τις ιστορικές σας γνώσεις:

- α) Να σχολιάσετε τη φράση του παραθέματος «ο μύθος των ελληνικών σιδηροδρόμων αποπνέει μια ιδιαίτερη ειρωνεία».

β) Να χαρακτηρίσετε τη σχέση ανάμεσα στο σιδηροδρομικό δίκτυο και στην ναυτιλία.

20.

ΠΗΓΗ

Οι «εθνικές γαίες», τη στιγμή της ανεξαρτησίας, αντιπροσώπευαν πάνω από το μισό του καλλιεργήσιμου εμβαδού της χώρας, και συμπεριλάμβαναν αναγκαστικά και τις ευφορότερες περιοχές που άλλοτε ανήκαν στους Τούρκους. Η εκμετάλλευση και η αξιοποίησή τους αποτέλεσαν ένα από τα πιο καφτά πολιτικά προβλήματα της χώρας, για ένα σχεδόν αιώνα. Για άλλη μια φορά οι αριθμοί που δίνονται για τη συνολική έκταση των εθνικών γαιών είναι αμφισβητήσιμοι. Παρ' όλ' αυτά, χωρίς ν' απέχει κανείς πολύ από την πραγματικότητα, μπορεί να πάρει υπόψη του αυτές τις κατά προσέγγιση εκτιμήσεις, και να σκεφτεί ότι αντιστοιχούν πράγματι περίπου στο μισό του συνόλου των εδαφών, περιλαμβάνοντας όλα σχεδόν τα πεδινά και τα παράλια μέρη. Αυτή η ιδιαιτερότητα της γαιοκτητικής δομής προσδιόρισε την εξέλιξη των γεωργικών σχέσεων στην Ελλάδα. Ως το τέλος του αιώνα, το πιο επείγον υπήρξε το πρόβλημα της παραχώρησης των εδαφών στους φτωχούς άκληρους αγρότες.

Αλλά οι αγώνες που έγιναν για την κατανομή των εδαφών και η αντίδραση εκείνων που επωφελούνταν από τη συγκεχυμένη κατάσταση που επικρατούσε στη διαχείριση των εθνικών γαιών, επιβράδυναν τη διανομή. Μέχρι το 1871³, οπότε αρχίζει να επιταχύνεται ο ρυθμός διανομής των εθνικών γαιών, είχαν μοιραστεί μονάχα 500.000 στρέμματα, ενώ κληρώθηκαν και μοιράστηκαν 3.300.000 στρέμματα ακόμα, που αναλογούσαν σε 40 ως 80 στρέμματα κατά κεφαλήν. Αλλά η επίσημα επικυρωμένη διανομή των εθνικών εδαφών, δεν καλύπτει παρά μονάχα ένα τμήμα του συνόλου. Με βάση τους αριθμούς που αναφέρονται, παρατηρούμε ότι απομένουν ακόμη τουλάχιστον 3.000.000 στρέμματα, τα οποία αντιπροσωπεύουν το μισό ή το ένα τρίτο του συνόλου των εθνικών γαιών, αλλά δεν εμφανίζονται πουθενά στις επίσημες στατιστικές. Είναι φανερό, ότι αυτή η γη, που εμφανίζεται σα να χάθηκε από το νόμιμο ιδιοκτήτη της, το κράτος, έγινε αντικείμενο ιδιωτικής οικειοποίησης. Η έλλειψη κτηματολογίου είναι μια από τις αιτίες που έκαναν εφικτή αυτή τη διαδικασία σφετερισμού, η οποία διευκολύνονταν από τη νομική και διοικητική αναρχία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

**Εμβαδόν καλλιεργημένου εδάφους το 1836
(σε στρέμματα)**

³ Σε μια πρώτη φάση, η διανομή των γαιών παρεμποδίστηκε τυπικά από την αντίθεση των προστάτιδων δυνάμεων, που έστειλαν στην ελληνική κυβέρνηση μια νότα που απαγόρευε τη διανομή. (Ανδρεάδης, Έργα, II, σ. 328. Βλ. ακόμα: Πιπινέλης, Πολιτική ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης, Αθήνα 1827, σσ. 216-217, και Ασπρέας, Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, 3 τόμοι, Αθήνα 1992-1930, I, σσ. 136-137).

	Εθνικές γαίες	Ιδιωτικές γαίες	Σύνολο
Πελοπόννησος	6.000.000	1.436.000	7.436.000
Στερεά Ελλάδα	4.000.000	1.580.000	5.580.000
Νησιά	40.000	10.000	50.000
Σύνολο	1.040.000	3.026.000	13.066.000

Πηγή: F. Strong, *Greece as a kingdom*, Λονδίνο 1842, σ. 3

Μερικά χρόνια αργότερα, το 1843, η καταγραφή των καλλιεργημένων εδαφών δίνει ένα σύνολο 8.700.000 στρεμμάτων, από τα οποία 5.000.000 στην Πελοπόννησο, 3.000.000 στη Στερεά και 700.000 στα νησιά (Κυριακίδη, «Ιστορία του συγχρόνου ελληνισμού», 2 τόμοι, Αθήνα 1892, Ι, σελ. 385) Όμως η πρώτη επίσημη αγροτική στατιστική, που έγινε το 1861, αναφέρει αριθμούς πολύ μικρότερους από του Strong αλλά και από του Κυριακίδη. Σύμφωνα μ' αυτή τη στατιστική, η Ελλάδα δεν είχε παρά 7.430.000 στρέμματα καλλιεργημένης γης, όπου θα μπορούσαμε να προσθέσουμε 11.720.000 στρέμματα δυνάμει καλλιεργήσιμης γης (Ευελπίδης ο.π., σελ. 48).

Έτσι, λοιπόν, διαπιστώνουμε ότι είναι αδύνατο να υπολογιστεί ακριβώς το τμήμα των εθνικών γαιών μέσα στο σύνολο των καλλιεργημένων εδαφών της χώρας, καθώς οι υπολογισμοί κυμαίνονται ανάμεσα στο 1/3 και τα 3/4 του συνόλου των εδαφών (Στεφανίδης, ό.π., σ. 28 κε.)

Η έγγεια πρόσσοδος, που τελικά εισέπραττε το Κράτος, ήταν εξαιρετικά χαμηλή για την πλειοψηφία των χωρικών που κατείχαν τις εθνικές γαίες. Έτσι, οι ειδικές συνθήκες μίσθωσης των γαιών εξομοιώνουν σχεδόν τον κάτοχό τους με το μικροιδιοκτήτη που έχει πλήρη κυριότητα. Πραγματικά, το Κράτος (ο ιδιοκτήτης γης), δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση να ταυτιστεί μ' έναν απόντα ιδιοκτήτη, έστω και μόνον από το γεγονός της πολύ μειωμένης «έγγειας προσόδου» που εισπράττονταν και που τόσο εξαιτίας του χάους, που δημιουργήθηκε στη διαχείριση των γαιών, όσο και για πολιτικούς και ψηφοθηρικούς λόγους, έπαιρνε τη μορφή ενός συμπληρωματικού φόρου, αντιπροσωπεύοντας κατά βάση το 15% της παραγωγής. ...

Το Κράτος, σαν ιδιοκτήτης, είναι ανίκανο να επιτελέσει τον κύριο οικονομικό και «τυπικό» ρόλο του ιδιοκτήτη που ζει εκτός έδρας: να καθορίσει δηλαδή τους τρόπους εξαγωγής της εγγείας προσόδου. Πιο σημαντικό είναι πως ο εκμισθωτής, ο μικροκαλλιεργητής με τα διασφαλισμένα οικονομικά δικαιώματα, λειτουργεί απέναντι στη γη του σα να ήταν δικαιωματικά ο νόμιμος ιδιοκτήτης της. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, λοιπόν, έγινε ο σφετερισμός των μισών περίπου εθνικών γαιών⁴.

⁴ Παρατηρούμε άλλωστε, ότι αυτή η κατάσταση παγιώνεται χάρη στις διατάξεις του ρωμαϊκού δικαίου που ισχύει στην Ελλάδα. Πραγματικά, οι διατάξεις οι σχετικές με τη χρησιμότητα οδηγούσαν στην πλήρη ιδιοκτησία μετά από ένα ορισμένο χρονικό διάστημα «διανοία κυρίου» νομής. Έτσι, απαραίτητος όρος για να απαιτήσει κανείς έναν τίτλο ιδιοκτησίας ήταν να μην πληρώνει γεώμορο, γιατί κάθε πληρωμή αποτελούσε νομικά απόδειξη για τη σχέση εκμίσθωσης κι έτσι ανέστειλε τη χρησιμότητα. Ο αγώνας, λοιπόν, των αγροτών, για την παγίωση της ιδιοκτησίας τους, δεν περνούσε αναγκαστικά από μια γενική διεκδικητική πίεση, αλλά και από τη λαθραία καλλιέργεια των εδαφών, που μπορούσαν μέσα σε είκοσι χρόνια να περιέλθουν στην πλήρη

Έτσι, η διαδικασία της διανομής της γης, που συμβαδίζει με τον ιδιωτικό σφετερισμό σημαντικών εκτάσεων, είχε σαν αποτέλεσμα το γενικότερο ενδυνάμωμα του ισχύοντος καθεστώτος των γαιοκτημόνων, μετατρέποντας σταδιακά τους εκμισθωτές σε μικροϊδιοκτήτες. Αυτή η διαδικασία συμβαδίζει πιθανότητα με την κάθοδο των χωρικών προς τις πεδινές περιοχές και την εγκατάστασή τους στις εθνικές γαίες με την καλύτερευση των συνθηκών ασφαλείας. Μ' αυτό τον τρόπο, ένα μεγάλο τμήμα των εδαφών, που είχαν παραμεληθεί από τους Τούρκους ιδιοκτήτες τους λόγω έλλειψης εργατικών χεριών, άρχισαν βαθμιαία να εκχερσώνονται και να καλλιεργούνται.

Κ. Τσουκαλά, Εξάρτηση και αναπαραγωγή, σσ. 72-74

- α) Να κατανομάσετε τους παράγοντες που συνθέτουν την πολυπλοκότητα του ζητήματος της διανομής των εθνικών γαιών.
- β) Να περιγράψετε το πλαίσιο μέσα στο οποίο έγινε ο σφετερισμός πολλών εθνικών γαιών.

21.

ΠΗΓΗ 1

Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871

Γενικώς, το ελληνικό κράτος, εθνοκοποιώντας την γη στα 1828, εμφανίζεται ως πρωτοποριακό μεταξύ των συγχρόνων καπιταλιστικών κρατών, επί του θέματος της γεωργικής πολιτικής. Ομοίως, η εν συνεχεία διανομή της εθνοκοποιημένης γης στα 1871 δεν ήταν παρά μια λογική συνέπεια του ίδιου θεμελιώδους κρατικού προσανατολισμού: η διανομή της γης, κατακερματισμένης σε μικρούς οικογενειακούς κλήρους, δεν ήταν αντίθετη με την προηγηθείσα εθνοκοποίηση, αλλά μάλλον μια ρεαλιστικότερη εφαρμογή της ίδιας αρχής. Ο κοινός στόχος και στις δύο περιπτώσεις ήταν να εμποδιστεί η μεγάλη γαιοκτησία. Η πρόοδος της μικρής οικογενειακής επιχείρησης, ισοδυναμώντας με μια de facto εθνοκοποίηση της γης, είχε ακόμη ως συνέπεια την ευρύτερη εθνοκοποίηση της αγροτικής οικονομίας στο σύνολό της, θεωρούμενης ως όλου. Στο σημείο αυτό, η πολιτική του ελληνικού κράτους προανάγγελλε ή την ανάλογη πολιτική των συγχρόνων καπιταλιστικών κρατών υπέρ μιας μικροαγροτικής γεωργίας, όπως αυτή εφαρμόστηκε στα ευρωπαϊκά κράτη από τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα.

Το ελληνικό κράτος, είτε εθνοκοποιώντας την γη στα 1828 είτε διανέμοντάς την στα 1871, ετήρησε πάντα μια καθαρώς δύσπιστη και εχθρική στάση απέναντι της μεγάλης γαιοκτησίας και του αγροτικού καπιταλισμού εν γένει. Εκ

κυριότητά τους, με τον όρο να μην έχουν εξοφλήσει τους φόρους τους. Αυτή είναι ίσως μια από τις κύριες αιτίες που τα αγροτικά διεκδικητικά κινήματα για τη διανομή των εθνικών γαιών δεν πήραν ποτέ μορφή ενός μαζικού και οργανωμένου αγώνα, καθώς οι «παράνομοι» κτήτορες των εδαφών αυτών προτιμούσαν πιθανότατα να αποσιωπούν το ζήτημα του νομικού καθεστώτος που καθόριζε τις σχέσεις τους προς τη γη τους. Έτσι, λοιπόν, ο σφετερισμός των εθνικών γαιών τελικά δεν ήταν τίποτα άλλο από μια διαδικασία που συνέβαλλε στην εξομάλυνση μιας κατάστασης η οποία για πολύ καιρό στάθηκε νομικά, κοινωνικά και οικονομικά διφορούμενη.

παραλλήλου, το Κράτος ευνόησε πάντα την κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας, δια μέσου του προνομιούχου χώρου της αγοράς, επί τη βάση της μικρής οικογενειακής επιχείρησης και ιδιοκτησίας.

Κ. Βεργόπουλου, Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, σ. 115

ΠΗΓΗ 2

Η γεωργία και η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871

Τελικά το Μάρτιο του 1871, ο Κουμουνδούρος, με υπουργό το Σωτηρόπουλο, πέτυχε την ψήφιση νόμου με αποτέλεσμα να διανεμηθούν 2.650.000 στρέμματα σε 357.217 κλήρους με αγοραία αξία 90.000.000 δρχ.

Η σημασία της αγροτικής αυτής μεταρρυθμίσεως εκτιμάται πληρέστερα, όταν συνειδητοποιηθεί το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος των Ελλήνων χωρικών της εποχής εκείνης αποκαταστάθηκαν ως ιδιοκτήτες στη γη που καλλιεργούσαν. Οι μικροί ιδιοκτήτες καλλιεργητές επιδόθηκαν, όπως ήταν φυσικό, στις πιο κερδοφόρες καλλιέργειες και ιδιαίτερα σε εκείνες που προορίζονταν για εξαγωγή. Μέσα σε διάστημα μιας τριετίας, τα 40% και πλέον των καλλιεργούμενων εκτάσεων καλύπτονταν από φυτείες (σταφιδαμπελώνες, βαμβάκοφυτείες, καπνοφυτείες, κλπ.). Οι αγαθές για την οικονομία επιπτώσεις υπήρξαν άμεσες. Από την μια πλευρά παρατηρήθηκε ραγδαία εισροή ξένου συναλλάγματος και από την άλλη τα έσοδα του Δημοσίου από τους τελωνειακούς δασμούς εξαγωγής πολλαπλασιάστηκαν. Τα στοιχεία για τη σταφιδοπαραγωγή και εξαγωγή σταφίδας την περίοδο 1860-1878 είναι αποκαλυπτικά.

	Καλλιεργούμενα στρέμματα	Παραγωγή σε λίτρα ενετικά	Εξαγωγή σε λίτρα ενετικά
1860	220.428	110.228.000	101.707.075
1870	221.164	114.700.000	120.000.000
1878	435.000	217.500.000	210.000.000

Η επέκταση όμως των φυτειοκαλλιεργειών επηρέασε αρνητικά την παραγωγή δημητριακών. Από την εποχή εκείνη σημειώνεται το χρόνιο έλλειμμα της χώρας με συνεπακόλουθο τη δαπάνη τεράστιων συναλλαγματικών αποθεμάτων για εισαγωγές.

.....
Η αγροτική μεταρρύθμιση έλυσε το πρόβλημα της εθνικής γης. Δεν έθιξε όμως καθόλου των μεγάλων ιδιωτικών εκτάσεων της Αττικής (170.000 στρέμματα ή 40% περίπου του συνόλου), τα οποία είχαν τσιφλικοποιηθεί από την εποχή της Ανεξαρτησίας. Οι γαιοκτήμονες των τσιφλικιών αυτών είχαν πετύχει μια σειρά δικαστικών αποφάσεων με τις οποίες του αναγνωρίζονταν τα δικαιώματα πλήρους ιδιοκτησίας.

Παρά τις σημαντικές βελτιώσεις που σημειώθηκαν στον αγροτικό τομέα στη δεκαετία αυτή, η γεωργία θα συνεχίσει ακόμη για καιρό να υποφέρει από βασικές ελλείψεις: Η αγροτική δανειοδότηση παρέμεινε υποτυπώδης. Η εισαγωγή νεωτεριστικών μεθόδων καλλιέργειας, κυρίως με τη χρησιμοποίηση

λιπασμάτων, δεν προχώρησε. Το ανύπαρκτο οδικό δίκτυο και η έλλειψη μεταφορικών μέσων στις περισσότερες περιφέρειες δεν επέτρεπε την εμπορία αγροτικών προϊόντων σε μεγάλη έκταση, με αποτέλεσμα ένα μεγάλο ποσοστό αγροτών να περιορίζεται σε καλλιέργειες που μόλις επαρκούν για τις βιοτικές ανάγκες των οικογενειών τους.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΓ', σσ. 310-311

Λαμβάνοντας υπόψη το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο των παραπάνω πηγών:

- α) Να παρουσιάσετε το περιεχόμενο της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1871.
- β) Να επισημάνετε τις συνέπειες της μεταρρύθμισης στη γεωργία, στην εθνική οικονομία γενικότερα.

22.

ΠΗΓΗ

Η σχεδιαζόμενη αγροτική μεταρρύθμιση, ... σκόπευε τον εξής κεντρικό στόχο: να πλήξει την τεχνητή μείωση της προσφοράς καλλιεργήσιμης γης και αγροτικών προϊόντων, την οποία επέβαλλε μονοπωλιακώς η μεγάλη γαιοκτησία.

Η μεταρρύθμιση, ενοποιώντας τις ιδιότητες του καλλιεργητή και του ιδιοκτήτη, επί ενός και του αυτού προσώπου, επεδίωξε να επιφέρει την αύξηση της αγροτικής παραγωγής και συνεπώς, την μείωση της τιμής των αγροτικών προϊόντων. ...

Η αγροτική μεταρρύθμιση ουδεμία βελτίωση επέφερε ως προς τις συνθήκες ζωής των χωρικών. Κύριος στόχος της μεταρρύθμισης ήταν απλώς η συντριβή της μεγάληςτσιφλικικής γαιοκτησίας, προς όφελος του αστικού καπιταλισμού, ο οποίος εξασφάλιζε έτσι την προσφορά αγροτικών προϊόντων σε ασυγκρίτως φθηνότερες τιμές. Δυνάμεθα μάλιστα να πιστοποιήσουμε ότι η μηχανική (απρόσωπη) συμπίεση της αγροτικής εργασίας, μετά την μεταρρύθμιση, έγινε εντατικότερη και ότι γενικώς ο χωρικός περιεπλάκη σε μια νέα διαδικασία συνεχούς επιδείνωσης της θέσης του ...

Μετά την οριστική πτώση του Τρικούπη στα 1895, ο Δελιγιάννης επιχείρησε, για πρώτη φορά, την μερική απαλλοτρίωση τωντσιφλικιών υπέρ των καλλιεργητών τους.

Στα 1896, κατέθεσε στην Βουλή 5 νομοσχέδια, τα οποία επρόβλεπαν: α) την απαλλοτρίωση του 1/8 τωντσιφλικιών Θεσσαλίας και β) την σύσταση ενός ειδικού ταμείου γεωργικής πίστης για τις χρηματοδοτικές ανάγκες των κολληγικών οικογενειών ...

Πλην όμως, η προτεινόμενη σοβαρή μεταβολή της κυβερνητικής πολιτικής δεν έγινε δεκτή από την Βουλή. Οι γαιοκτήμονες της Θεσσαλίας είχαν τόσο ισχυρά στηρίγματα, ακόμη και εντός του κυβερνώντος δεληγιαννικού κόμματος, ώστε τα κατατεθέντα νομοσχέδια απορρίφθηκαν. Ενδιαφέρον είναι να σημειωθεί ότι η αντίδραση των γαιοκτημόνων ήταν τόσο ισχυρή, ώστε ακόμη και όταν ο πρωθυπουργός Θεοτόκης, ηγέτης των «παλαιών», τρικουπικών, επεχείρησε

στα 1903 να «περάσει» ανάλογο νομοσχέδιο, η Βουλή τον καταψήφισε, με την συνδρομή αρκετών εκ των βουλευτών του κόμματός του. Είναι άρα προφανές ότι, κατά την περίοδο 1896-1917, η κεντρική εξουσία, επιδιώκοντας να περιορίσει τα τσιφλίκια, αντιμετώπιζε την έντονη αντίδραση των επαρχιακών βουλευτών, οι οποίοι συνδέοντο με τα γαιοκτημονικά συμφέροντα.

Κ. Βεργόπουλου, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, σσ. 167-169

Λαμβάνοντας υπόψη σας το περιεχόμενο της πηγής και το κείμενο του βιβλίου σας:

- α) Να επισημάνετε τα αποτελέσματα της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1871 στους χωρικούς, στους αστούς και στους τσιφλικάδες.
- β) Να αιτιολογήσετε τις αντιδράσεις της μεγάλης τσιφλικής γαιοκτησίας μέχρι το 1917.

23.

ΠΗΓΗ 1

Κατά τη διάρκεια της πρώτης περιόδου της μοναρχίας που εκτείνεται μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, η ελληνική κοινωνία εμφανίζει έντονα τα χαρακτηριστικά της αρχαϊκής οικονομίας του τόπου: Οικονομία και κοινωνία βασικά αγροτικές, που απασχολούν το 80% περίπου του ενεργού πληθυσμού, μια ολιγάριθμη εμπορική αστική τάξη, εξασθενημένη επιπλέον, σε σχέση με το 18ο αιώνα, λόγω του πολέμου της Ανεξαρτησίας, συγκεντρωμένη στα ελάχιστα αστικά κέντρα και περιστοιχιζόμενη από μια νεφελώδη συστοιχία μικροβιοτεχνών και μικρεμπόρων και γενικά ανθρώπων που μετέρχονται ποικίλα επαγγέλματα λίγο πολύ παρασιτικά. Τέλος, μια άρχουσα τάξη με εξαιρετικά ανομοιογενή σύνθεση: παλιοί προεστοί και κοτζαμπάσηδες, αρχηγοί του άτακτου στρατού της Επανάστασης και ορισμένες οικογένειες Φαναριωτών, που αποτελούν ένα είδος ιδιόμορφης αριστοκρατίας.

Ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της πρώτης αυτής περιόδου, τα στοιχεία αυτά καταλήγουν να σχηματίσουν μαζί με ορισμένους μεγαλεμπόρους και εφοπλιστές μια κοινωνική ομάδα, η οποία παρά τον ετερόκλητο χαρακτήρα της, εκπροσωπεί κοινά συμφέροντα: τα συμφέροντα των ευπόρων.

Ν. Γ. Σβορώνου, *Ανάλεκτα της νεοελληνικής ιστορίας*, σ. 241

ΠΗΓΗ 2

Ένα μεγάλο μέρος των Ελλήνων αγροτών, την επομένη της Ανεξαρτησίας, βρέθηκαν σε μια κατάσταση σαφώς χειρότερη από εκείνη που είχαν επί οθωμανών: α) το δικαίωμά τους της νομής και κατοχής καταργήθηκε, προς όφελος της κρατικής κυριότητας και β) κατά συνέπεια, οι καλλιεργητές αυτοί μετατράπηκαν σε απλούς αγρομισθωτές – ενοικιαστές, πράγμα που λογικώς οδήγησε το Κράτος στην επιβολή ενός ενοικίου, κατ' αντίθεση με ολόκληρη την οθωμανοβυζαντινή παράδοση.

Αν και η στάση αυτή του Κράτους έφραξε τον δρόμο στην διεύθυνση του καπιταλισμού στην γεωργία, εν τούτοις καθήλωσε τους αγρότες σε μια πολύ

κρίσιμη κατάσταση. Έτσι ο φιλελεύθερος βαυαρός F. Thiersch μπόρεσε να διαπιστώσει, με αρκετή υπερβολή, ότι «τα 5/6 των Ελλήνων αγροτών ήσαν χωρίς γη».

Ο αγρότης, υποχρεούτο να καταβάλει -υπό την μορφή της δεκάτης και του δικαιώματος επικαρπίας της εθνικοποιημένης γης- τα 30% έως 45% εκ του ακαθαρίστου προϊόντος του, συμπιεζόταν μέχρις εξάντλησης όχι τόσο από τους αγροτικούς καπιταλιστές και τους γαιοκτήμονες, αλλά κυρίως από το Κράτος και τους τοπικούς εκπροσώπους του ...

Η μεταρρύθμιση του 1871 είχε, μεταξύ άλλων, την σημαντική συνέπεια ότι παρακίνησε εμμέσως ακόμη περισσότερο την ανάπτυξη των κερδοσκοπικών καλλιεργειών, οι οποίες προορίζοντο κυρίως για την εξαγωγή. Πλην όμως, η επέκταση των εξαγωγικών φυτειών αποτέλεσε ένα παράγοντα επιδείνωσης του διατροφικού ελλείμματος της χώρας. Ένα προσοδευτικώς διογκούμενο τμήμα της καλλιεργήσιμης γης αφαιρείτο από την καλλιέργεια των δημητριακών προκειμένου ν' αφιερωθεί στις εξαγωγικές φυτείες, επί των οποίων συνωστίζετο ιδιαίτερος το πλήθος των μικροτάτων οικογενειακών κλήρων. Ήδη στα 1875, επί συνόλου 7,22 εκατομμυρίων καλλιεργουμένων στρεμμάτων, τα 3,09 εκ., ήτοι τα 43% εκάλυπτοντο από τις φυτείες. Γενικώς, το Κράτος ευνόησε την επέκταση των φυτειών των αμπελώνων και του καπνού για τους εξής λόγους: α) τα προϊόντα των φυτειών απέφεραν μια διογκούμενη ροή συναλλάγματος, β) εκ παραλλήλου, οι αυξανόμενες εξαγωγές απέφεραν αυξανόμενα δημόσια έσοδα εκ των τελωνειακών δασμών εξαγωγής και γ) η εξ αυτού πληρέστερη ενσωμάτωση της αγροτικής παραγωγής στην διεθνή αγορά επέτρεπε στο Κράτος να επιβάλλει τον έλεγχό του επί των αγροτών, κατά τρόπο πολύ πιο ολοκληρωτικό απ' ό,τι θα του ήταν δυνατόν στην περίπτωση μιας δημητριακής ή αυτόνομης οικονομίας. βεβαίως, η κατάσταση περιπλεκόταν από το γεγονός ότι, σε τελευταία ανάλυση, το συνάλλαγμα που απέφεραν στο Κράτος οι φυτείες ξοδεύονταν πάραυτα στο εξωτερικό για την χρηματοδότηση του σιτικού ελλείμματος της χώρας.

Δεδομένου ότι η επέκταση των φυτειών στην Ελλάδα συνδέθηκε με την ανάπτυξη της μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας, το Κράτος έλαβε όλα τα απαραίτητα μέτρα προκειμένου να ευνοήσει και τις δύο. Μετά την μεταρρύθμιση του 1871, η σταφίδα υπήρξε στην πράξη το μόνο αγροτικό προϊόν για το οποίο οι ελληνικές τράπεζες εδέχοντο να χορηγήσουν πιστώσεις. Ο γεωπόνος Π. Χαλκιάπουλος καταγγέλλει στα 1886 «τας βιαίας και αστυνομικές επεμβάσεις, ασκουμένας επί των κτηνοτρόφων και των χωρικών, των αρνουμένων να καλλιεργήσουν την σταφιδάμπελο». Ομοίως, ο Γ. Αναγνωστόπουλος, καταγγέλλοντας στα 1885 ότι «κυβερνώντες και κυβερνώμενοι εις αυτήν την χώραν δεν αντιμετωπίζουν την σωτηρίαν τους παρά δια της σταφίδας».

Υπ' αυτές τις συνθήκες, οι εκτάσεις των σταφιδαμπελώνων αυξήθηκαν κατά τρόπο εντυπωσιακό:

Παραγωγή και εξαγωγή κορινθιακής σταφίδος

Έτος	Καλλιεργούμενα	Παραγωγή	Εξαγωγή
------	----------------	----------	---------

	στρέμματα	σε λίτρα ενετικά	σε λίτρα ενετικά
1851	172.578	86.289.000	-
1860	220.428	110.228.000	101.707.075
1870	221.164	114.700.000	120.000.000
1878	435.000	217.500.000	210.000.000
1888	-	338.090.640	297.668.966
1893	-	358.300.000	327.399.000

Σύμφωνα με τον M. Quarteron, πρόξενο της Γαλλίας στη Σύρα, η κατάσταση αυτή απειλούσε να μεταμορφώσει την Ελλάδα σε μια χώρα αμπελουργικής μονοκαλλιέργειας ...

Συνοψίζοντας, βλέπουμε ότι η ρύθμιση του ζητήματος των εθνικών γαιών υπαγορεύθηκε από την αγροτική πολιτική του ελληνικού κράτους, με τον εμφανώς επιδιωκόμενο σκοπό να ματαιώσει κάθε διαδικασία συγκεντροποίησης της ιδιοκτησίας και να προωθήσει την δομή των μικρών οικογενειακών κλήρων, ειδικευομένων στα προϊόντα των φυτειών. Πάντως, ο εξαιρετικώς κερδοσκοπικός χαρακτήρας των τελευταίων δεν ωφελούσε παρά ελάχιστα τους μικρούς ιδιοκτήτες-παραγωγούς, εφ' όσον το μέγιστο μέρος των εισπράξεων συλλαμβάνετο από τα δανειακά κεφάλαια (με τον τοκογλυφικό τόκο των 15% - 40%), από τους ενδιάμεσους εμπόρους και εν γένει από την οικονομία της πόλης δια μέσου της αγοράς.

Κ. Βεργόπουλου, Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας, σσ. 108-114

Με βάση τις πηγές και τις ιστορικές σας γνώσεις:

- α) Να περιγράψετε τα χαρακτηριστικά της αρχαϊκής οικονομίας της ελληνικής κοινωνίας μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα.
- β) Να διερευνήσετε τα αίτια επιδείνωσης των συνθηκών ζωής του Έλληνα αγρότη όπως και του διατροφικού ελλείμματος της χώρας.
- γ) Να σχολιάσετε την αγροτική πολιτική του ελληνικού κράτους όπως διαφαίνεται μέσα από τη μεταρρύθμιση του 1871 όσον αφορά την σταφυλοκαλλιέργεια.
- δ) Να τεκμηριώσετε την άποψη ότι το 1871 το Κράτος επιδίωξε τη μεγιστοποίηση των εσόδων του, όπως και εκείνων του αστικού καπιταλισμού διαμέσου της υποστήριξης των φυτειών.

24.

ΠΗΓΗ

Το πρόβλημα των Τσιφλικιών

Η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας (1881) έθεσε σε λειτουργία τις νομικές προϋποθέσεις που, αν και είχαν διαμορφωθεί κατά την προηγούμενη περίοδο, είχαν ωστόσο παραμείνει σε μια κατάσταση ανενεργού αναμονής.

Τα μεγάλα τσιφλίκια της Θεσσαλίας και Άρτας σχηματίστηκαν κατά το πλείστον στο πολύ μικρό χρονικό διάστημα που παρεμβλήθηκε από τα 1878 (Συνθήκη του Βερολίνου) έως τα 1881 (έτος της προσάρτησης).

Όπως και στην περίπτωση της Αττικής, οι συνθήκες του Βερολίνου και της Κωνσταντινούπολης (1881) περί της Θεσσαλίας απαγόρευαν στο ελληνικό κράτος την εθνικοποίηση των οθωμανικών κτημάτων και επέβαλαν τον σεβασμό των «κεκτημένων δικαιωμάτων». Βεβαίως, η νομική αυτή ρύθμιση δεν εμπόδισε την μαζική αποχώρηση των τούρκων νομέων, οι οποίοι εφοδιασμένοι με τους νεοπαγείς τίτλους απόλυτης κυριότητας, παρουσιάστηκαν στην χρηματιστική αγορά της Κωνσταντινούπολης, αναζητώντας αγοραστές. Στο διάστημα τριών μόνον ετών, μια πελώρια μεταβίβαση τίτλων και μια συγκέντρωση της γαιοκτησίας πραγματοποιήθηκαν εις όφελος των μεγάλων Ελλήνων χρηματιστών της διασποράς. ....

Εν τούτοις, η παρεμβολή ενός εξαιρετικού γεγονότος ακινητοποίησε κάθε κυβερνητική πρωτοβουλία επί του θέματος: το γεγονός ότι οι ευνοούμενοι αυτής της πελώριας μεταβίβασης γαιοκτητικών τίτλων ήσαν οι μεγιστάνες του ελληνικού χρηματιστικού κεφαλαίου, καταδίκασε το ελληνικό κράτος, κατά την έκφραση του Αλιβιζάτου, σε μια «αξιοθρήνητη αδράνεια».

Στην πραγματικότητα, η παραίτηση αυτή του ελληνικού Κράτους, συνοδευόμενη από μια σειρά άλλων ενεργειών υπέρ της μεγάλης γαιοκτησίας αποτέλεσε το σημείο μιας σημαντικής τομής στην μέχρι τότε πολιτική του. Υπό την προτροπή των Ελλήνων μεγιστάνων, κινουμένων μεταξύ των παροικιών του εξωτερικού και των κυρίων χρηματιστικών αγορών της Ευρώπης, η κυβέρνηση του Χαριλάου Τρικούπη (ο οποίος είχε την εξουσία κατά το μεγαλύ-

τερο μέρος της περιόδου 1880-95), γνωστού κυρίως για τις αξιοσημείωτες προσπάθειές του υπέρ της εκβιομηχάνισης, δεν δίστασε να μεταβάλλει ολοσχερώς την πάγια γεωργική πολιτική του ελληνικού κράτους, προκειμένου να προστατεύει την μεγάλη έγγειο ιδιοκτησία των τσιφλικιών ...

Η προσάρτηση της Θεσσαλίας αποτέλεσε το ορόσημο αυτής της μεταβολής, η οποία σημειώθηκε με την εγκατάλειψη της πολιτικής του Κουμουνδούρου. Ο Κουμουνδούρος είχε πάντα υποστηρίξει την μικρή οικογενειακή εμπορευματική παραγωγή στην γεωργία και αντιπαθεί στα τσιφλίκια. Υπήρξε ο εμπνευστής της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1871 η οποία διέμεινε τις εθνικές γαίες στους καλλιεργητές. Αντιθέτως ο Τρικούπης υπήρξε ο άνθρωπος του συμβιβασμού μεταξύ του αστικού καπιταλισμού και των γαιοκτημόνων του βορρά. Όμως η πολιτική της προστασίας των τσιφλικιών δεν κατόρθωσε, από το άλλο μέρος, να εξασφαλίσει μια συνεχή και απρόσκοπτη βιομηχανική ανάπτυξη. Σημαντικό τμήμα της πραγματοποιούμενης βιομηχανικής αύξησης συλλαμβάνετο από τους γαιοκτήμονες υπό την μορφή του υπερκέρδους, μετατρέψιμου σ' έγγειο πρόσσοδο.

Η συμβιβαστική πολιτική του Τρικούπη υπονόμει τις προοπτικές του αστικού καπιταλισμού στην Ελλάδα. Για τον λόγο αυτό, το κίνημα των κολλήγων της Θεσσαλίας βρήκε πολύ νωρίς έναν σύμμαχο ιδιαίτερος ισχυρό και αποφασισμένο να οδηγήσει την αναμέτρηση έως την ριζική εκκαθάριση των μεγάλων κτημάτων: τον αστικό και μάλιστα βιομηχανικό καπιταλισμό. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο πρέπει ν' αναλυθεί το ζήτημα της δεύτερης αγροτικής μεταρρύθμισης στην Ελλάδα.

Κ. Βεργόπουλου, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, σσ. 120-121, 161

Λαμβάνοντας υπόψη το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο της παραπάνω πηγής:

- α) Να προσδιορίσετε τις συνθήκες που επέτρεψαν το σχηματισμό των μεγάλων τσιφλικιών.
- β) Να παρουσιάσετε την αγροτική πολιτική των κυβερνήσεων Τρικούπη στο πρόβλημα των τσιφλικιών.
- γ) Να επισημάνετε και να αναλύσετε τους παράγοντες που συνέβαλαν στη διαμόρφωση της πολιτικής αυτής.

25.

ΠΗΓΗ

Οι επιπτώσεις των τσιφλικιών στην εθνική οικονομία

Κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα, η Ελλάδα όχι μόνον συγκλονίστηκε από την αντίθεση ανάμεσα σ' ένα αγρο-εμπορευματικό και σ' ένα αστο-βιομηχανικό τομέα, αλλά επίσης επρόκειτο να υποστεί τις συνέπειες της διχοτομίας που προέκυπτε από την αντιθετική συνύπαρξη δύο αγροτικών ζωνών:

α) ένας σημαντικός δημητριακός τομέας, κυριαρχούμενος από τα τσιφλίκια και β) ένας τομέας, όχι λιγότερο σημαντικός, εμπορευματικών φυτειών, κυριαρχούμενος από την μικρή οικογενειακή ιδιοκτησία.

Η πολιτική των ελληνικών βιομηχανικών στρωμάτων ήταν να ευνοεί με όλα τα μέσα τον μικροαγροτικό τομέα, και ειδικώς τις φυτείες, ως μια προϋπόθεση που θα επέτρεπε την μεγιστοποίηση του όγκου του ξένου συναλλάγματος. Αυτό θα επέτρεπε στα βιομηχανικά στρώματα, όχι μόνον να πραγματοποιήσουν μια «μεγάλη φυγή προς τα εμπρός» δια της εισαγωγής των αναγκαίων για την βιομηχανική ανάπτυξη κεφαλαϊκών αγαθών και πρώτων υλών, αλλά επίσης την μαζική εισαγωγή σιτηρών που, καλύπτοντας το μόνιμο δημητριακό έλλειμμα της χώρας, θα ανταγωνίζονταν με αποτελεσματικότητα την εγχώρια παραγωγή των τσιφλικιών.

Αυτή η προοπτική θα οδηγούσε αργά ή γρήγορα στο επιθυμητό αποτέλεσμα της κάμψης των τιμών των εγχωρίων σιτηρών, στην συντριβή της εγγείου προσόδου των τσιφλικούχων και, τελικώς, στη διάλυση των ίδιων των τσιφλικιών.

Πλην όμως, εάν η πολιτική του ελληνικού κράτους, εξυπηρετώντας τις ανάγκες του αστικού καπιταλισμού ως τα 1880, είχε χαρακτηριστεί από την δυσπιστία και την εχθρότητα έναντι των μεγάλων γαιοκτημόνων, η προσάρτηση της Θεσσαλίας αποτέλεσε τον ιστορικό σταθμό μιας αιφνίδιας μεταστροφής στην ελληνική κυβερνητική πολιτική. Από της ημερομηνίας αυτής, οι ελληνικές κυβερνήσεις προσπάθησαν, αντίθετα με τις μέχρι τότε συνήθειες τους, να συμφιλιώσουν μια προστατευτική βιομηχανική πολιτική με μια εξ' ίσου ενθαρρυντική και προστατευτική πολιτική υπέρ της τσιφλικικής οικονομίας των σιτηρών και των κτηνοτροφικών προϊόντων.

Χωρίς αμφιβολία, παρά τις προσπάθειες του Χαριλάου Τρικούπη και των διαδόχων του, η συμφιλιωτική πολιτική ανάμεσα στον αστικό και στον αγροτικό καπιταλισμό αποδείχθηκε όχι μόνον χιμαιρική, αλλά επίσης ένας παράγων καθυστέρησης της βιομηχανικής ανάπτυξης.

Ασφαλώς, εάν σε μια μεταγενέστερη εποχή, μετά τα 1900 σημειώθηκε μια νέα μεταστροφή στην πολιτική του ελληνικού κράτους, αυτό οφείλεται στην εν των μεταξύ συνειδητοποίηση της ανυπερβλητής αντίθεσης που χώριζε -και πάντα χωρίζει- την εκβιομηχάνιση από τα τσιφλίκια και την μεγάλη έγγειο ιδιοκτησία γενικότερα. Η νέα μεταστροφή της γεωργικής πολιτικής εκφράστηκε τελικώς στα 1917, με τον νόμο της αγροτικής μεταρρύθμισης, υπέρ της κατάτμησης των τσιφλικιών προς όφελος της μικρής εμπορευματικής παραγωγής και ιδιοκτησίας.

Ένα πρόβλημα ανάλογο με το ελληνικό του 1880, τέθηκε στην γειτονική Ιταλία απ' τα 1860. Κατά ένα τρόπο, το ιταλικό *Risorgimento* σφραγίστηκε βαθύτατα από την αντίθεση μεταξύ του βιομηχανικού Βορρά και του αγροτικού - λατιφουντιακού Νότου.

Κ. Βεργόπουλου, Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας, σσ. 139-140.

ΠΗΓΗ 2

Προγραμματικός λόγος του Χ. Τρικούπη

Όταν λοιπόν διαλύθηκε η Βουλή και στις 20 Δεκέμβρη 1881 έγιναν εκλογές, ο Τρικούπης βγήκε νικητής. Ακόμα και στη Θεσσαλία και Άρτα ο Κουμουνδούρος καταψηφίστηκε.

Η νέα Βουλή άρχισε τις εργασίες της στις 26 Φλεβάρη 1882. Τότε, στην εκλογή του προέδρου φάνηκε ότι ο Τρικούπης ήταν νικητής. Ο Κουμουνδούρος παραιτήθηκε και στις 3 του Μάρτη ορκίστηκε η νέα κυβέρνηση του Τρικούπη. Ο νέος πρωθυπουργός στον προγραμματικό του λόγο κάκισε την κυβέρνηση Κουμουνδούρου για την πολιτική της στη διαχείριση του εθνικού ζητήματος. Μεγάλωσε, είπε, τα σύνορα της χώρας, αλλά «περιέπεσαν εις υπερβασίαις υπογράψασα την σύμβασιν και κανονίσασα την διοίκησιν των νέων επαρχιών άνευ της γνώμης της Βουλής».

«Το πρόγραμμα ημών -τόνισε ο Τρικούπης- ζητεί την **ανόρθωσιν του τόπου**. Η κοινωνία ζητεί φραγμούς κατά των υπερβασιών της κυβερνήσεως, κατά των υπερβασιών παντός ισχύοντος, κατά των υπερβασιών της Βουλής ... Ό,τι πρέπει να επιζητώμεν σήμεραν είναι ουχί επίδειξις πλαστού ισοζυγίου, αλλά πρέπει να επιζητώμεν σήμεραν εν τη πολιτική του κράτους την οδόν, ήτις θέλει φέρει εις το ισοζύγιον, εάν εμμένωμεν ακραδάντως εν αυτή. Οφείλομεν εν τη διαρρυθμίσει των οικονομικών να επιζητήσωμεν αυτήν δια της όσον ένεσπιν ελαττώσεως των δαπανών, επιτρεπούσης όμως πλήρη την ανάπτυξιν των παραγωγικών δυνάμεων, των πόρων του έθνους, επαύξησιν και των πόρων του κράτους. Δια τούτο πάσα θυσία, την οποίαν ηθέλομεν ζητήσει παρά της Βουλής προς τον σκοπόν της ενισχύσεως των βιομηχανικών δυνάμεων του τόπου, της συγκοινωνίας και πάντων δι'ων προάγεται η υλική δύναμις θέλει ψηφισθή...»

Ο Τρικούπης με τον προγραμματικό του λόγο ήταν ο εκφραστής των νέων ιδεών. Η πολιτιστική του γραμμή αποτελούσε το πιστεύω της ανερχόμενης αστικής τάξης, που έκανε τα πρώτα βήματα προς την εκβιομηχάνιση της χώρας. Χρειάζονταν πρώτες ύλες. Χρειάζονταν προ παντός αμαξητοί δρόμοι και σιδηρόδρομοι. Χρειαζόταν αναδιοργάνωση του στρατού. Χρειάζονταν νέα τεχνικά έργα. Αλλά για να εκτελεστεί και πραγματοποιηθεί ένα τέτοιο πρόγραμμα έπρεπε να περικοπούν ορισμένες κρατικές δαπάνες. Να πραγματοποιηθεί το ισοζύγιο του προϋπολογισμού. Να προσελκυσθούν ελληνικά και ξένα κεφάλαια. Κι' ακόμα να μπουν και νέοι φόροι και να προστατευθεί η εγχώρια βιομηχανία.

Γ. Κορδάτου, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, τόμος XII, σ. 382

Λαμβάνοντας υπόψη σας το περιεχόμενο των παραθεμάτων και το κείμενο του βιβλίου σας:

Να αναλύσετε τους λόγους που «η συμφιλιοτική πολιτική του Τρικούπη ανάμεσα στον αστικό και στο αγροτικό καπιταλισμό αποδείχτηκε όχι μόνον χιμαιρική, αλλά επίσης ένας παράγων καθυστέρησης της βιομηχανικής ανάπτυξης».